

Драган Р. Живојиновић

МИСИЈА САЛИСА И МАЈЛСА У ЦРНОЈ ГОРИ 1919. ГОДИНЕ

Резултати истраживачке мисије грофа Цона де Салиса, британског посланика у Ватикану, и Шермана Мајлса (Sherman Miles), пуковника америчке армије, додељеног мисији професора Арчибалда Кулица у Бечу, у Црној Гори у пролеће и лето 1919. године, привлачили су дуго времена пажњу дипломата и политичара, а у наше време и историчара. То интересовање се одржало, добрим делом, због тога што је Салисов извештај остао необјављен, иако се знало да његов садржај није повољан по Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Салисова активност у Црној Гори побудила је, нарочито у Великој Британији, велико интересовање јавног мњења, чланова владе и Парламента. Многи чланови Парламента тражили су да се извештај објави, што је влада упорно одбијала да учини. Говорило се да влада на тај начин жели нешто да сакрије од јавности, да се не заузима енергично за дојучерашњег савезника који је сад насилно припојен новој држави и слично. Подржаваоци династије Петровића и владе Јована Пламенца били су бројни и гласни у својим нападима на владу Лојд Џорџа. Са временом, међутим, кампања у јавности се стишала, време је почело да чини своје. Конференција мира падала је постепено у заборав, док су њене водеће личности нестајале са политичке позорнице. Тако је питање Црне Горе наставило да живи само у срцима и мислима оних који су сматрали да је храброј, малој земљи била учињена велика неправда.¹

Број радова и расправа који су обрађивали ово питање остао је мали. Као разлог слања мисије Салиса и Мајлса у Црну Гору наводи се, скоро једнодушно, потреба да се испита право стање ствари у тој земљи после одласка аустроугарских трупа и доласка савезничких одреда. Велики број противречних извештаја стигао је делегацијама Великих сила из више извора, указујући на прилике у земљи, као и честе инциденте који су избијали. Обавештења су долазила од посланстава акредитованих у Београду и Риму, војних команданата савезничких јединица које

¹ В. Винавер, *И интересовању енглеске јавности за проблем Црне Горе после првог светског рата*. Историјски записи, XVII (1965), I, 170—185.

су се у Црној Гори налазиле у складу са одредбама Примирја с Аустро-Угарском, обавештајних служби, истражних комисија или појединаца (америчких, британских, француских), делегата Краљевине СХС у Паризу, као и представника црногорске владе која се налазила у Неју код Париза. Противречни извештаји, предлози, савети и оцене учинили су да није било могуће одредити један политички курс и њега се доследно придржавати. Ово, можда, и објашњава честа колебања, са изузетком Француске, у вези с политиком према Црној Гори. Расположење у кругу британске делегације, које указује истовремено на основне мотиве који су навели британску делегацију да предложи једну мисију, најбоље је описао Харолд Николсон. Он је у својим мемоарима о мировној конференцији истакао да „иако је британска делегација имала мало симпатија за краља Николу и упркос тога што је била уверена да је уједињење Црне Горе југословенској држави неминовно са економске тачке гледишта, сумњало се да су скупштину у Подгорици сазвали српски жандарми, па она није представљала жеље црногорског народа у целини. Ми смо ишли толико далеко у томе да смо упутили на Цетиње профа Салиса да утврди чињенице“.² Том приликом, нагласио је Николсон, Салис је дошао до закључка да је скупштина у Подгорици била фарса, као и да су Црногорци желели да се уједине са Краљевином СХС, али не под притиском српских бајонета, већ сами по својој вољи. Тиме је Николсон био први који је с ауторитативне стране указао у чему се састојао Салисов закључак. Свакако, Салис је својим извештајем допринео да се пријатељи Југославије претворе у њене непријатеље, да се на њу гледа са неповерењем и подозрењем. В. Вучковић у својој расправи³ указује, на основу америчких извора, да је мисија требало да утврди право стање ствари, пошто се претпостављало да је италијанска пропаганда била умешана. Д. Вујовић посвећује Салис-Мајлсовој мисији неколико страна у својој књизи.⁴ Он каже да је мисија била „интересантна“, док је њен циљ био истраживачки. Да је циљ мисије био да се утврди расположење становништва сматра и Винавер.⁵ При свему томе треба нагласити да се није поклањало довољно пажње Мајлсовим инструкцијама датим од америчке Комисије. Као што ће се касније видети, његове инструкције нису биле идентичне са Салисовим. О томе треба водити рачуна кад се расправља о овом питању.

Предмет ове студије биће испитивање свих оних околности, разлога и мотива који су утицали да се делегације Велике Британије и Сједињених Америчких Држава одлуче да ову мисију упуте у Црну Гору; време њеног слања, инструкције, различите

² H. Nicolson, *Peacemaking 1919*. London 1933, 150.

³ *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, II (1959), 256—7.

⁴ *Уједињење Црне Горе и Србије*. Титоград 1962, 388—9.

⁵ В. Винавер, н. д., *Историјски записи*, I, 171.

по природи и циљевима, које су Салис и Мајлс примили за овај посао, долазак у Црну Гору, испитивање, као и предиспозиције са којима су они приступили овом послу. Као резултат овог настали су и њихови извештаји, одвојени и у извесним тачкама противречни. Испитивање атмосфере у Паризу, у погледу Црне Горе и њене судбине, осветлиће став владе краља Николе према Салис-Мајлсовој мисији, као и, уопште, истраживањима ове врсте, нерасположење Андрије Радовића према одлуци о слању мисије, итд. Посебно ће се осветлити политика Сједињених Америчких Држава и председника Вудро Вилсона, његова неодлучност и оклевање да подржи политику Краљевине СХС, као и настојање да се о том проблему боље обавести.⁶

I

Несређене унутрашње прилике у Црној Гори, присуство самозваних јединица и група Краљевине СХС, патње осиромашеног и исцрпљеног становништва, разорена земља, сукоби са појединим етничким групама становништва (Албанци), неодређени положај Црне Горе у новој држави, активан рад присталица династије Петровића у земљи, као и дипломатских представника у Паризу и другде, створили су проблеме које није било могућно лако решити. Грозничава и често непромишљена активност политичких организација и војних команди Краљевине СХС у циљу учвршћивања нове државне власти у Црној Гори и деловима северне Албаније стварали су нове проблеме. Овакве акције наилазиле су на велики отпор и незадовољство Италије, која је увелико подржавала тадашњу црногорску владу и династију.⁷ Италија је имала директне династичке обзире који су повезивали две породице, а исто тако и економске и политичке интересе у Црној Гори. Стога је повољно решење црногорског питања било од великог значаја за Италију. Даље, иако питање Црне Горе није било директно везано за решење јадранског проблема, оно је могло да послужи као средство италијанског притиска на нову државу, као могућност да се извуче што повољније решење питања Далмације и Ријеке. Близина Албаније давала је даљу тежину италијанском притиску и интересовању за судбину Црне Горе.

⁶ Анализа Салисовог извештаја показује да постоје две верзије овог документа. Једна упућена лорду Курзону и друга председнику Вилсону. Између ових постоји разлика у садржини и детаљима, иако не и у закључцима.

⁷ D. Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)* 1. XII 1918—20. IV 1919). *Istorija XX veka. Zbornik radova I* (1959), 25—6, 80—4; Д. Вујовић, *Ослобођење Скадра 1918. године и стање на црногорско-албанској граници*, *Историјски записи*, XIII (1960), I, 93—122; Д. Вујовић, *Уједињење, Црне Горе и Србије*, 382; E. J. Woodhouse and C. G. Woodhouse, *Italy and the Yugoslavs*. Boston 1920, 106—111.

Присуство италијанских војних формација у Црној Гори и Албанији представљало је основни извор нереда у земљи. Италијански војни команданти, нарочито они у Скадру, Бару, Вирпазару, Котору и другде, помагали су побуњенике и незадовољне групе у Црној Гори, који су изазивали нереде и немире; регрутовали су и наоружавали црногорске монархисте у Италији и Аустрији, шаљући их потом својим бродовима у Црну Гору. Помоћу њих требало је да се створи утисак и пружи Великим силама доказ да се народ Црне Горе бунио против постојеће власти. У ствари, према изјави Ивана Павићевића, делегата владе СХС за Црну Гору, италијанске трупе нису имале други задатак до да „сеју нереде и незадовољство. Све публикације у иностраној штампи о Црној Гори произишле су мање-више из италијанске кујне која је била стављена на нашу територију“.⁸

Оваква италијанска политика у Црној Гори, као и интересовање и заузимање у Паризу, није уживало подршку осталих Великих сила. Французи су већ раније одлучили да се заложе за безусловно припајање Црне Горе Србији, тј. Краљевини СХС. Француска влада је одлучила да црногорској влади, која се за време рата налазила у Неју код Париза, спречи одлазак у земљу.⁹ Француски официри у Црној Гори и Албанији предузимали су енергичне кораке и акције кад год су то прилике захтевале, а у корист србијанских интенција и планова. Они су, на пример, гледали са симпатијама на повећање броја српских трупа, док су у исто време покушавали да спрече повећање италијанских итд. У ствари, основни циљ боравка савезничких трупа у Црној Гори био је одржавање реда и мира до доношења коначне одлуке о будућности земље. Како су, пак циљеви и политика Савезника били различити, тако су и њихове акције у Црној Гори биле често противречне, а неки пут и отворено непријатељске.

Активност савезничких одреда у Црној Гори, у првом реду француских, италијанских, као и II југословенског пука, узнемиравала је поједине државнике у Паризу. Било је покушаја и предлога да се ове трупе повуку из земље. Њих је требало да замене амерички и британски батаљони који су се налазили у Котору, Зеленики, Бару, Вирпазару и другде.¹⁰ Француска влада није била одушевљена идејом о неким заједничким акцијама и испитивању у Црној Гори. Она је одбацила предлог барона Сидни Сониноа, италијанског министра иностраних послова, да се савезничким адмиралима на Јадрану нареди да испитају узроке немира, наглашавајући да је за стање у Црној Гори био одговоран генерал Франше д'Епере, командант Источне армије. Са своје

⁸ Меморандум Ивана Павићевића Франциску Колбију, војном аташеу САД у Београду, Цетиње 3. XI 1919. године. Серија 873.00/100, Архив Министарства иностраних послова САД, Национална архива Вашингтон.

⁹ Д. Вујовић, *Уједињење*, 303, 316, 377; В. Вучковић, н. д., 255.

¹⁰ В. Вучковић, н. д., 256.

стране генерал д'Епере је сматрао да слање нових трупа у Црну Гору није било потребно.¹¹

Са слањем нових трупа у Црну Гору и њеним поседањем америчким батаљонима није се слагао ни председник Вилсон, као ни америчка комисија у Паризу. Амерички став према црногорском питању није био јасно одређен и дефинисан. Као, уосталом, и у многим другим питањима, Вилсон је дошао у Париз са намером да овај проблем свестраније и потпуније испита. Одржавао је преписку са краљем Николом, док је америчка комисија била буквално преплављена петицијама и меморандумима упућеним од нејске владе. Ипак, треба нагласити да је америчка комисија била, у принципу, за прикључење Црне Горе југословенској држави, иако јој није било сасвим јасно како је то требало да се изведе. Постојала је наглашена наклоност да се ово питање реши мирно, без већих потреса, употребе насилних мера или војне силе. Међутим, догађаји настали избијањем Божићне побуне¹² допринели су постепеној промени америчког става. У прелиминарним разговорима пред почетак Конференције мира, Вилсон је једном приликом указао да се не слаже са србијанском политиком, пошто ниједна земља није смела да одузме другој право на самоопредељење.¹³ Кад су у јануару 1919. године Французи предложили да се изврши окупација Црне Горе, амерички председник је предлог одбио. У разговору са Лансингом, Вилсон је изнео мишљење да окупација није била потребна. „У интересу праведног решења овог питања“, рекао је он, „све снаге треба да буду повучене, препуштајући народу те земље да сам одлучи о својој судбини“.¹⁴ Вилсон је сматрао да ће Црногорци сами најбоље решити своје проблеме и да би повлачење страних трупа тај посао само олакшало и убрзало. Он је, иако индиректно, сматрао заинтересоване државе (Италију, Француску, Краљевину СХС) одговорним за постојећу ситуацију и нерешено питање Црне Горе. Нада да би Црногорци сами били у стању да реше своје проблеме била је нереална и неостварљива, као што је то био и предлог о повлачењу свих савезничких трупа из земље. Вилсонов став, у ствари, указивао је на његову неспремност да се у овом питању дубље ангажује, као и непознавање балканске политичке ситуације. Од таквог свог става Вилсон није одступио ни касније. Слање мисије или појединаца у Црну Гору било је једноставније, јефтиније и мање обавезујуће. Склоност ка слању посматрачких мисија, која је већ раније била запажена, није

¹¹ Intelligence reports, 10. јануар 1919. године. Хартије Вилсема Бјули-та (William C. Bullitt). Библиотека Јелског универзитета, Њу Хавен, Кон.

¹² Д. Вујовић, *Уједињење*, 331—376; Д. Јанковић, н. д., 81—4.

¹³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919. 1—13 vols., Washington 1942—1947, III, 482. Даље као *Foreign Relations*; В. Вучковић, н. д., 256.

¹⁴ Лансинг Франк Полку, Париз, 25. јануар 1919. године, телеграм хитно. 436, серија 873.00/52. Архив Стејт департмента.

била одсутна ни овог пута. По свему судећи, Вилсон је био склон да ову праксу понови и убудуће. — У овом треба тражити један од елемената који су довели до америчког учешћа у Салис-Мајлс-овој мисији у Црној Гори.

Амерички предлог о повлачењу свих савезничких трупа из Црне Горе наишао је на неодобравање Савезника, у првом реду Велике Британије. Вилсонова одлука од 25. јануара 1919. године да не одобри слање америчких трупа у Црну Гору и њихову употребу узнемирила је британску владу, која је о његовој одлуци била обавештена истог дана. Одмах по пријему овог обавештења, Британци су отпочели консултације са Француском о даљим корацима, као и могућим последицама евакуације. Британци, као и Французи, иако сваки из различитих разлога, били су против америчког предлога и учинили су све да се он не проведе. Британска влада је сматрала, саопштио је Колвил Беркли (Colvill Bargeley), отпратник послова британске амбасаде у Вашингтону, у разговору са Вилијемом Филипсом, помоћником државног секретара, 5. фебруара 1919. године, да је најважнији програм за Црну Гору био, у том тренутку, одржавање регуларних парламентарних избора који би показали право расположење и жеље народа Црне Горе. То није било могуће уколико Црна Гора не би била привремено окупирана од савезничких трупа.¹⁵ Британци су се, у ствари, бојали да би повлачењем савезничких трупа потпуно предали Црну Гору у руке Србије. Они су, даље, сматрали да би организовање избора у присуству савезничких трупа био једини начин да се сазна расположење Црне Горе, што, у противном, не би било могуће.

Амерички став остао је непромењен, тако да је британско-француско инсистирање остало без успеха. О британском захтеву расправљало се на седници Комисије, 7. фебруара 1919. године. Донесена је одлука, подржана од свих чланова, да никакву даљу акцију у овом питању није требало предузимати, тј. да америчке трупе неће бити упућене у Црну Гору. Штавише, у том тренутку Комисија је заузела становиште да није било потребно слати ни посматраче, осим у случају кад предлози, у том смислу, дефинитивно по садржају и намерама, дођу од италијанске, југословенске или црногорске владе. „Наш интерес у овом питању“, закључили су чланови Комисије, „само је посредан“.¹⁶

Британски став по питању одржавања избора под контролом савезничких трупа указивао је да је њихов интерес превазилазио, по обиму и карактеру, спремност Американаца да активно раде у том питању. Другим речима, британска влада је желела

¹⁵ Меморандум Филипса о разговору са Берклијем, Вашингтон, серија 873.00/54; Дејвис Лансингу, Лондон, 5. фебруар 1919. године, телеграм хитно # 742, 873.00/57. Исто.

¹⁶ Записник са седнице чланова Комисије, 7. фебруар 1919. године; серија 184.018/1. Истовремено, било је одлучено да се о овом обавести амбасадор у Лондону, Дејвис Лансинг Дејвису, Париз, 8. фебруар 1919. године, телеграм # 654, серија 873.00/60. Исто.

одржавање избора у Црној Гори пре него што донесе коначну одлуку о признању нове државе и укључењу Црне Горе у Краљевину СХС. Британци су желели да се избори у Црној Гори, за судбину које су они имали одређенији интерес, обаве у одређеној парламентарној форми. Да би се прилике потпуно испитале било је потребно упутити групу људи, подржану војним јединицама, са више знања и искуства, дајући јој истовремено више слобде да врше испитивања. Једном ограниченом или само индиректно заинтересованом мисијом то није било могуће остварити. Ово друго био је случај с Американцима. Стога, са овако различитим интересима и циљевима у виду, било је нужно да и карактер инструкција, кад је одлука о слању Салиса и Мајлса била донесена, буде само делимично идентичан. — Ово је други елеменат који треба имати на уму кад се расправља о природи и обиму посла који је мисија требало да обави у Црној Гори.

Иако је 7. фебруара била донета одлука о даљој политици према црногорском питању, савезнички захтев за заједничком акцијом допринео је да се о овом питању поново расправљало. На састанку Комисије 10. фебруара одлучено је да не би било препоручљиво за Сједињене Државе да се умешају у сукобе између „две фракције“ у Црној Гори. Стога није била предузета никаква акција у вези с протестом нејске владе против делатности српских агената у Црној Гори.¹⁷ Међутим, ни ова одлука није прекинула напоре Британије и Француске. У циљу остварења предложене окупације, обе владе су наставиле дијалог са Сједињеним Државама, упућујући нове ноте и тражећи поновно разматрање већ донете америчке одлуке. После бројних консулгација, француски министар иностраних послова Стефан Пишон уручио је америчком амбасадору у Паризу, Вилијему Шарпу, 20. фебруара 1919. године, ноту у којој се наглашавало британско-француско противљење предлогу о евакуацији. Евакуација би, по њиховом мишљењу, представљала знак за употребу силе и касније озбиљне тешкоће. Стога су две владе предлагале, као најбоље решење, да америчке трупе преузму саме дужности посматрача у Црној Гори. Америчка окупација била би радо прихваћена од свих сила, као и владе СХС. У противном, британске и француске трупе биле би задржане у Црној Гори.¹⁸ Садржај

¹⁷ Записник са седнице чланова Комисије, серија 184.018/2, Исто; FRUS—PPC, X, 24; Вучковић, н. д., 256.

¹⁸ Пишон је истовремено обавестио америчку владу да британска и француска влада сматрају да краљу Николи не треба дозволити повратак у земљу, јер би то погоршало већ ионако запаљиву ситуацију. О томе је била обавештена и италијанска влада. Копију ноте Шарп је предао Комисији, тражећи од ње даље инструкције. Шарп Полку, Париз, 20. фебруар 1919. године, телеграм # 7342, хитно, серија 873.00/70; ноту сличне садржине предао је Полку у Вашингтону Чарлс Шамбрун, отправник послова француске амбасаде у Вашингтону, истога дана, серија 873.00/73. Одговарајући на Шамбрунову ноту, Полк је 27. фебруара саопштио да америчка влада није видела довољно разлога да измени своју одлуку о слању трупа у Црну Гору у том тренутку. Исто.

француско-британске ноте био је предмет разговора на седници Комисије 28. фебруара 1919. године. Међутим, Комисија је демонстративно одбила да саслуша текст ноте.¹⁹ На тај начин, предлог о искључиво америчкој окупацији Црне Горе, као и онај о британско-америчкој окупацији, није прихваћен. Америчка Комисија није желела преузимање нових обавеза у тренутку кад су бројна питања и проблеми стајали нерешени, војне јединице у процесу демобилизације или на путу за Америку, док је отпор Вилсоновој политици у америчком Конгресу добијао у снази.

II

Несрећене унутрашње прилике дуж црногорско-албанске границе, нарочито после искрцавања италијанских трупа у Албанији, у децембру 1918. године, и појачана активност италијанских официра међу албанским племенима створили су у том делу нове државе веома запаљиву ситуацију. Антијугословенске акције, жеља за уједињењем са осталом Албанијом и напади на црногорске пограничне крајеве задавали су велике бриге војним командантима у том крају. Помоћ коју су овим елементима и тежњама пружали италијански војни команданти, највише из Скадра и околине, где се, нарочито после Божићне побуне, склонили знатан број њених учесника, давала је нову снагу оваквим кретањима и стремљењима. Италијанске акције имале су највише успеха у областима Плава и Гусиња, као и југозападној Црној Гори.²⁰

Активност албанских националиста у Скадру, као и њихових агената у овим крајевима, имала је за циљ организовање побуне и подстицање незадовољства међу Хотима и Грудима, у бојанској, крајинској, деловима шестанско-селске капетаније, Пећи, Ђаковици, Рожајама и друде. Непризнавање нове државе и њене власти требало је да покаже жељу ових племена да се уједине с Албанијом. Племенски вођи у овим крајевима одржавали су сталне везе са Скадром, предајући ту разне поруке и представке британским, француским и италијанским официрима. У томе их је нарочито охрабривао британски генерал Филипс, познати албанofil. У Скадру су тражили и сакупљали новац и оружје, пребацујући их потом у своје крајеве и спремајући се за оружану побуну.

Акције италијанских официра, као и агената краља Николе, у правцу подривања угледа југословенске државе, њене војске и других органа власти, посебно охрабривање и помагање албанских племена, узнемиравали су и владу у Београду. Овај страх био је још више појачан француско-британским предлогом

¹⁹ Записник са седница Комисије, 28. фебруар 1919. године. Хартије Леланд Харисона. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон. Даље: Харисонове хартије.

²⁰ Д. Јанковић, н. д., 26 Д. Вујовић, *Ослобођење Скадра*, 110—113.

о повлачењу савезничких трупа из Црне Горе. У том смислу влада је давала инструкције својим органима у Црној Гори.²¹ С друге стране, председник владе Стојан Протић настојао је да увери америчког председника да су за несрећене прилике и немире у Црној Гори били одговорни једино Италијани и агенти краља Николе. Италијани су, по његовом мишљењу, подстицали и албанска племена дуж јужне црногорске границе. Да би се у ово уверили, Протић је предложио да у Црну Гору дође једна савезничка комисија да утврди право стање ствари у земљи.²²

Међутим, ова акција Протића није имала изгледа на успех у том тренутку. Наоружана албанска племена, одбијајући да се повинују наређењима локалних власти и војних команданата, дигла су се на оружје. У области Плава, Гусиња, Пећи и Ђаковице ситуација је постала критична. Одреди Албанаца кренули су 9. фебруара 1919. године према Пећи. Међутим, њихови напади нису имали успеха; они су били потучени и натерани у бекство. Њихов отпор био је разбијен до 16. фебруара. У Плаву је ситуација била најкритичнија, јер су побуњеници, 14. фебруара, опколили гарнизон, захтевајући његову предају и повлачење из Плава и околине. Пошто је њихов захтев одбачен, борбе су настављене. Ови сукоби између побуњених Албанаца и југословенских трупа достигли су врхунац 19. и 20. фебруара. Побуњеници су потиснути из Плава и Гусиња, одводећи са собом и своје породице. Као што је раније указано, њихов долазак у Скадар привукао је пажњу Савезника, нарочито Италијана и Британаца који су желели да овај инцидент искористе за политичке сврхе. Судбина ових избеглица личила је на праву одисеју.²³

Даља акција Савезника у вези са Црном Гором вођена је како у самој земљи тако и у Паризу. Инциденти настали сукобом између албанских побуњеника у Плаву, Гусињу, Пећи и другде са југословенским трупама у монотоме су утицали на даљи развој догађаја и допринели доношењу одлуке о упућивању Салис-Мајлсове мисије у Црну Гору. Пошто су се нашли у Скадру, заједно са својим породицама, избеглице и побуњеници су настојали да заинтересују владе разних земаља, у првом реду британску, за својусудбину. Генерал Филипс је у Скадру спремно прихватио иницијативу и упутио једног официра да испита ситуацију у вези с побуном. Међутим, пошто овај официр није имао потребна овлашћења, био је задржан и враћен, не обавивши никакав посао.²⁴ Како је почетком марта 1919. године Конференција мира саслушала излагање и захтеве делегата нејске владе, генерала Анта Гвозденовића, црногорско питање дошло је у први план.

²¹ Д. Вујовић, *Уједињење*, 383.

²² Персивал Дац, Београд, Комисији, телеграм, 4. фебруар 1919. године. Хартије Вудро Вилсона, серија VIII—А. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон. Даље: *Вилсонове хартије*, VIII—А.

²³ Д. Вујовић, *Ослобођење Скадра* 112—115.

²⁴ Исто, 113.

Неколико дана раније, Американци су гоначно одбацили предлог да окупирају Црну Гору својим трупама.²⁵

Половином марта генерал Филипс упутио је влади у Лондон један извештај о стању у Црној Гори, у коме се посебно осврнуо на ситуацију створену побуном у делу Црне Горе, дуж албанске границе. Тачан садржај овог извештаја није познат, нити је могуће утврдити на основу чега је написан. Ипак, из меморандума који је британска влада уручила влади у Вашингтону, 22. марта 1919. године, сазнају се његове најважније карактеристике и предлози. У том меморандуму, британска влада је саопштавала да су Плав, Гусиње, Пећ, Баковица и Рожаје били „сцене тероризма и убистава од стране српских трупа и агената“. Политика владе СХС у том делу земље описана је као „жеља за протеривањем албанских грађана из Црне Горе“. Све ово навело је британску владу, закључивало се у ноти, да тражи од америчке владе да нареди свом посланику у Београду да, заједно са британским, француским и италијанским посланицима, протестује, као и да скрене пажњу влади СХС на опомену коју је Конференција уручила свим државама 24. јануара 1919. године да одлуке Мировне конференције не смеју бити прејудициране акцијама дотичне земље. У ствари, амерички посланик је требало да испита веродостојност ових вести и да обавести Комисију у Паризу о правом стању у земљи.²⁶

Јован Пламенац, председник црногорске владе у Неју, допринео је да питање Црне Горе буде тих дана у првом плану Конференције мира и њених учесника. Он је крајем марта 1919. године упутио Вилсону писмо, обавештавајући га о српским „локољима и криминалу, политици инквизиције против појединца и заједнице“. По његовом мишљењу, српски команданти су охрабривали народ, наређујући локалним властима да шире гласове да су се влада и краљ Никола искрцали у Црној Гори, откривајући на тај начин све присталице династије. Потом су их стављали у затвор. Пламенац је протествовао против таквих гоступака, сматрајући Велике силе одговорним за „завере и бруталности у Црној Гори којима Србијанци запрепашћују наш свет“.²⁷

Америчко одбијање британско-француског предлога о окупацији Црне Горе значило је да савезничке силе треба да проведу повлачење својих трупа из те земље, као што је било предложено у јануару 1919. године. У том смислу је Генерал Франше Д'Епере издао наређење, 5. марта 1919. године. Главнина фран-

²⁵ В. Вучковић, и. д., 256. Вучковић наводи да се то одбијање односило на заједничку окупацију. У ствари, као што је већ раније указано, у питању је била искључиво америчка окупација. Woodward and Woodward, *op. cit.* 111.

²⁶ Филипс Комисији и посланику у Београду, Вашингтон, телеграм, 22. март 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—а.

²⁷ Пламенац Вилсону, Неј, 31. III 1919. године. *Ibid.*

пуских и британских трупа требало је да се повуче, док су само мања француска одељења требало да остану у Бару, Котору и Вирпазару. Постојала је опасност да би провођењем ове наредбе о повлачењу британских и француских контингената у Црној Гори остале само италијанске трупе. Тиме би и могућност за избегавање нових сукоба и нереда биле само повећане. Међутим, на притисак Врховне команде и владе СХС, француски генерал је одложио рок повлачења трупа, што се поновило још неколико пута касније.²⁶

Према томе, америчко одбијање да својим групама окупирају Црну Гору, немири на црногорско-албанској граници и захтеви британске владе да се испитају околности под којима су ови били угушени, као и протести нејске владе и краља Николе, били су основни чиниоци који су навели британску делегацију да, у писму лорда Артура Балфура, министра иностраних послова, од 28. марта 1919. године, упућеном „пужовнику“ Едварду Хаусу, блиском Вилсоновом сараднику, предложи упућивање једне британско-америчке мисије у Црну Гору. Тиме је акција за слање једне компетентне и ауторитативне групе или појединаца добила свој коначни облик, иако циљ ове истраге није био прецизно одређен. Истовремено, рад мисије и начин истраживања, како ће се касније видети, указали су на неускладива схватања и размиошлагања о политици коју је требало заузети према питању Црне Горе, ставу према Италији, с једне, и краљевини СХС, са друге стране. Све ово одразило се на рад мисије, упркос, наводно, идентичних гледишта о њеним циљевима.

III

У свом писму од 28. марта 1919. године Балфур је, укратко, изложио стање у Црној Гори, покушаје који су били учињени у правцу смањивања затегнутости и савезничких напора да Американци дубље увуку у проблеме ове земље — бившег савезника. Изнад свега, Балфур је инсистирао да је неуспех Савезника да упуте трупе у ту земљу довео до избегања грађанског рата. Он је, на тај начин, посредно указао да су Американци делимично сносили одговорност за такво стање, рачунајући да из тога може касније да извуче неке користи. Балфур је, такође, одбацио могућност да се контингенти савезничких трупа, укључујући југословенске и италијанске, повуку, јер би тиме „Црногорци били препуштени сами себи у својим сукобима“.

Балфур је признавао чињеницу да је већина Црногораца желела прикључење своје земље новој краљевини, али је указивао да је сукоб настао око начина на који је уједињење требало да се обави — потпуном фузијом или неким федералним аранжманом који би Црној Гори обезбедио одређена аутономна права.

²⁶ Д. Вујовић, Уједињење, 383—4; В. Вучковић, н. д., 256.

Британска влада била је свесна да нема места претпоставкама да је у Црној Гори постојао било какав значајан покрет било за потпуну независност било за повратак династије Петровића. По Балфуровом мишљењу, сви гласови о таквим покретима „потичу из италијанских и других анти-српских извора“. Тиме је он прихватио став и објашњење Краљевине СХС о италијанској одговорности за нереди у Црној Гори и северној Албанији, иако је пропустио да објасни став генерала Филиписа у Скадру. Закључујући своје излагање, Балфур је нагласио да „ми, у ствари, не познајемо стварне жеље црногорског народа“. Због тога је, у циљу да се утврде праве жеље Црногораца, предлагао слање једне британско-америчке мисије која би испитала на лицу места стварно расположење у земљи. На крају, тражио је од Хауса да га обавести да ли Американци прихватају предлог и **ко ће бити њихов представник у мисији**, наглашавајући да ће британски делегат бити гроф Џон де Салис, бивши посланик на Цетињу.²⁹

Балфурово писмо садржавало је једну значајну противречност. Пре свега, док је на почетку указивао на чињеницу да већина Црногораца жели уједињење, у закључку он подвлачи да „мисија треба да упозна жеље народа Црне Горе“. То даје места претпоставци да је британска делегација била заинтересована више за унутрашњи положај Црне Горе у новој држави, а мање за њено припајање овој. Ово потврђује и Николсон.³⁰

По пријему овога писма, Хаус га је предао Вилсону, са напоменом да ће му он, уколико се сложи са Балфуровим предлогом, предложити имена неколико личности које би биле погодне за тај посао. Другим речима, Хаус је, пре него што је Вилсон донео своју одлуку о предлогу, био за сарадњу са Британијом, залажући се искрено за америчко учешће. Вилсон је о Балфуровом предлогу размишљао два дана, одлучивши се на крају да предлог прихвати. Ујутро, 1. априла 1919. године, Хаус се састао са Вилсоном. Том приликом су се договорили да амерички делегат буде пуковник Шерман Мајлс (Sherman Miles), који се тада налазио у саставу мисије Арчибалда Кулица за Средњу Европу у Бечу.³¹ Хаус је предложио четири имена за разматрање, а Вил-

²⁹ Балфур Хаусу, Париз, серија 184.018/3, Архив Стејт департмента: копија у Вилсоновим хартијама, VIII—А; FRUS—PPC, XII, 736—7; Вучковић, н. д. 256—7.

³⁰ Nicolson, н. д., 150.

³¹ Види Б. Кризман, *Дјелатност америчке мисије Арчибалда Кулица у јужнословенским земљама бивше Аустро-Угарске (1919)*. Историјски гласник, 1—4 (1962), 11—115.

сон је одабрао Мајлса. Било је уређено да се он одмах обавести о именовану на ту дужност.³²

Два дана касније, 3. априла, Балфур је обавештен о одлуци Американаца да учествују у предложеној мисији, чији је циљ био да „утврди истинске жеље становништва после повлачења савезничких окупационих трупа“. Ово је био нови елеменат у целој ситуацији, који је указивао да је амерички председник и даље стајао на гледишту да савезничке трупе треба да се повуку из Црне Горе па тек онда да се приступи овом послу. Балфурово писмо није садржавало овакву формулацију, пошто је његов предлог предвиђао да се испитају жеље становништва. Евакуацију савезничких трупа из Црне Горе Балфур није предвиђао. Кад се има у виду да је америчка влада и инсистирала на повлачењу свих савезничких трупа из Црне Горе, о чему извештава министарство спољних послова Краљевине СХС, 22. марта 1919. године, као и да је већ раније било дато наређење да се ово проведе,³³ онда се може претпоставити да је америчко учешће у мисији било условљено повлачењем савезничких трупа из Црне Горе. Хаус је саопштио да је Вилсон прихватио предлог, као и да је именовао Мајлса за америчког делегата, који се у том тренутку налазио у околини Ријеке, у једној истраживачкој мисији за америчку комисију. Мајлс је био спреман да се састане са Салисом у месту које би било најпогодније за обојицу и да одатле пођу за Црну Гору.³⁴ Међутим, како су наредбе за евакуацију биле провођене споро, или чак, на интервенцију Врховне команде СХС, одложене, то није постојала могућност да се оствари услов који је поставио Вилсон приликом давања своје сагласности за упућивање мисије.

Оног дана кад је Хаус обавестио Балфура о Вилсоновој сагласности за слање мисије, краљ Никола је интервенисао личним писмом (аутографом) код америчког председника. Он се жалио да је Црна Гора постала жртва „најцрње агресије“, да су српске трупе под командом француских генерала заузеле Црну Гору, и то онда кад на њеној територији није било ниједног непријатељског војника. Пошто њему и црногорској влади није била дозвољена никаква активност, он је сматрао да је Црна Гора „држана у ропству“. Уколико би се таква ситуација наставила, довела би до нестанка црногорске државе и њених институција.

³² Остала предложена имена нису позната, јер их Хаус не наводи у свом дневнику. Дневник Едварда М. Хауса, 1. април 1919. године. Библиотека Јелског универзитета, Њу Хавен, Кон: Даље: Хаусов дневник. Мајлс је током тридесетих година овог века био унапређен у чин генерала. На положају шефа обавештајне службе америчке армије налазио се у време јапанског напада на Перл Харбур, децембра 1941. године. Због тога је, поју рата поднео је оставку. Умро је у децембру 1966. године.

³³ За завршетка рата, био оштро критикован у Конгресу и јавности. На кра-

³⁴ Д. Вујовић, *Уједињење*, 384.

³⁴ Хаус Балфуру, Париз, серија 184.018/3. Архив Стејт департамента; FRUS—PPC, XII, 737.

Да би се ово избегло, Никола је указивао на нужност обнове Црне Горе у најскорије време, јер то „жели већина народа“, који се бори против српске окупације. Даље, Никола је обећавао да ће, по свом повратку у земљу, сазвати скупштину у складу са одредбама Устава, који је једини израз народне воље. Он би, такође, прихватио одлуку, без обзира каква она била, коју би та скупштина донела, чак ако би била за њега и његову династију неповољна. Никола је инсистирао да се овај предлог сматра његовим личним обећањем и обавезом према америчком председнику.³⁵ Овим, као и својим ранијим акцијама, Никола је настојао да стекне подршку код Вилсона, наглашавајући спремност да се приклони одлуци једне редовне сазване скупштине. Оно што је значајно приметити јесте чињеница да Никола није знао за постојање британског предлога за слање мисије у Црну Гору, тако да се његова акција ограничила само на захтев да му се омогући да се врати у земљу.³⁶ То је истовремено био и протест против француске политике према Црној Гори и његовог задржавања у Француској. По свему судећи, писмо није учинило на Вилсона неки већи утисак, иако је, можда допринело да се потврди оправданост доношења одлуке о учешћу у предложеној мисији.

У ствари, временски период од 4. априла до 3. маја 1919. године, тј. од тренутка доношења одлуке о упућивању мисије па до њеног доласка у Цетиње, обележен је крајњом неизвесношћу, збрком и конфузијом. Ово је настало због недостатка јасних и прецизних директива и упутстава. Било је много импровизација, док је непостојање јединственог циља рада само још више успорило целу акцију. Балфур је, 10. априла, писао Хаусу, захваљујући му на одговору у вези с мисијом, саопштивши да су инструкције Салису већ упућене преко Форињ офиса. Њима се наређивало да он ступи у додир са Мајлсом. Исто тако, француска и италијанска влада биле су обавештене о слању мисије.³⁷ Тиме су с акцијом Сједињених Држава и Британије биле упознате и друге две силе. Међутим, од свега тога нико ништа. Три дана касније, 13. априла, Пејц је обавестио Комисију да је примио телеграм од Мајлса који га је обавештавао да, иако је чекао на вести, још ништа није чуо од Салиса. Тих дана Пејц је имао разговор са Салисом који га је обавестио да до тога тренутка није примио никакве инструкције. Због овако нејасне ситуације, Пејц је тражио инструкције и одобрење да нареди

³⁵ Никола Вилсону, аутограф, Париз, 3. април 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—А.

³⁶ Вилсонов одговор није било могуће наћи у његовим хартијама, али се са сигурношћу може пертпоставити да се, уколико је икад и одговорио, овај састојао у потврди пријема.

³⁷ Балфур Хаусу, Париз, Хаусове хартије.

Мајлсу да пође у Црну Гору без обзира на британског посланика.³⁸

Недостатак инструкција британског делегата навео је Мајлса да тражи од Комисије одобрење да се врати у Беч. Међутим, ни он сам није располагао потребним инструкцијама, иако је још 6. априла примио обавештење да је именован за члана мисије. Мајлсу је наређено, 16. априла, да пође у Рим и да се обрати америчком амбасадору пре него што крене за Црну Гору. Он је, истовремено, био обавештен да је Салис примио инструкције своје владе.³⁹

Формална одлука о Мајлсовом именовану за члана мисије донета је 18. априла. Одлуком Комисије, а на предлог Вилсона, Мајлс је овлашћен да пође у Црну Гору као члан британско-америчке мисије, са циљем да „испита праву жељу црногорског народа по повлачењу савезничких трупа“.⁴⁰ Одлука је била у складу са раније одређеним ставом Вилсона. Наиме, повлачење свих савезничких трупа из Црне Горе представљало је нужан предуслов за рад мисије. Међутим, упркос већ раније донете одлуке о повлачењу савезничких трупа укључујући и југословенске, до овог није дошло. Инструкције су биле непотпуне, нису биле у складу са реалношћу и биле су ограничене у обиму. Њима се није предвиђало како је требало поступати да би се сазнале жеље Црногораца, која средства је требало употребити у ту сврху и др. Другим речима, начин на који је Мајлс требало да ради на терену био је препуштен њему. Овако непрецизно одређене прерогативе рада, као и метода испитивања, били су у потпуној противречности са детаљно одређеним задацима које је Балфур припремио за Салиса. У овом, поред осталог, треба тражити узрок коначног неуспеха заједничког рада у Црној Гори, Мајлсовог кратког боравка на Цетињу и другим местима, као и ограниченог интересовања.

Истог дана кад је Мајлс именован за америчког члана мисије, Лансинг је саопштио Балфуру да је донесена одлука да се његов боравак искористи да се провере наводи меморандума упућеног влади у Вашингтону у вези с терором и убијањем Албанаца које су наводно вршиле српске трупе у Црној Гори. Мајлсу је наређено да, у договору са Салисом, проведе истрагу

³⁸ Пејд Комисији, Рим, телеграм, # 238, 184.01802/1. Архив Стејт департамента.

³⁹ Комисија Мајлсу, Париз, телеграм # 23526, 184.01802/3. Дан раније Николсон је забележио да је водио разговор са Пламенцом, коме није придавао никакав значај. Истовремено, телефонирао је у Форин офис у вези са Салисовим инструкцијама. Nicolson, op. cit. 313. Два дана касније, Комисија је обавестила Пејда да је Балфур саопштио тога дана да је Салис примио инструкције за пут у Црну Гору. Ово је касније потврдио у свом извештају и сам Салис. Комисија Пејду, Париз, 17. април 1919. године. 184.01802/1. Архив Стејт департамента.

⁴⁰ Акт о именовану потписао је генерални секретар Комисије Цозеф Гру (Joseph Grew). Париз, без датума, 184.018/5. Ibid.

о овим догађајима на лицу места.⁴¹ Ово потврђује претпоставку о Вилсоновом интересовању за решавање овог питања и његово неодобравање акција и мера које су у овом меморандуму биле приписане српским трупама.

Британске инструкције Салису биле су много прецизније и одређеније. Салис је био обавештен телеграмом из Лондона да је једна америчка мисија, не англо-америчка (!), требало да пође у Црну Гору, са циљем да испита ситуацију и настоји да утврди праве жеље становништва што се тиче будућег положаја Црне Горе. Салис је обавештен да је Мајлс био амерички члан. По упутству Форин офиса од 21. априла циљ Салисовог пута у Црну Гору био је да „утврди што је могуће тачније околности под којима су одржани избори у Црној Гори у новембру 1918. године, као и одлуке за уједињење са Србијом које су проистекле из ових избора.“ Исто тако, Салису је наређено да утврди жеље становништва о будућем положају Црне Горе, тј. да ли оно жели: а) утапање у нову југословенску државу; б) уједињење на федералној основи; ц) потпуну и посебну независност; и д) у случају да жели положај предвиђен под б и ц, да ли је то претпостављало повратак краља Николе.⁴² Тиме је циљ британског испитивања, за разлику од америчког, био јасно одређен. Проф Салис је, поред истраге о наводним злочинима над Албанцима, требало да испита ситуацију у Црној Гори од тренутка повлачења аустријских трупа до одлуке Подгоричке скупштине о уједињењу Црне Горе са Србијом.⁴³ Тај део Салисових инструкција остао је потпуно непознат. Он је био, такође, у директној супротности са Мајлсовим инструкцијама. Због тога је долазило до повремених неспоразума и сукоба, додуше прикривених, између њих двојице.

Да је Вилсон показао веће интересовање за испитивање начина на који се поступало са становништвом у Црној Гори него за догађаје везане за Подгоричку скупштину, изборе, повратак династије Петровића и друго, сведочи његово лично писмо Миленку Веснићу, посланику у Паризу и члану Делегације Краљевине СХС. У тренутку кад је дискусија с Италијанима о решењу Јадранског питања улазила у завршну фазу, Вилсон је, 21. априла, упутио Веснићу писмо у коме му је скренуо пажњу на чињеницу да је „знатан број истакнутих Црногораца

⁴¹ Лансинг Балфур, Париз, 18. април 1919. године, 184.018/3 Ibid. Телеграм је био упућен у Рим сутрадан и о њему је био обавештен и Вилсон. Лансинг Пејду, Париз, 19. април 1919. године. Вилсонове хартије VII—А.

⁴² Извештај грофа Салиса о Црној Гори, Цетиње, 21. август 1919. године, поврљиво. Копија у Вилсоновим хартијама, VI; друга копија у Архиву Стејт департамента, серија 773/32. Разлике у тексту извештаја, поред анализе чињеница, наводе на закључак да је извештај упућен Вилсону био писан посебно за ту сврху.

⁴³ Д. Вујовић, Уједињење 388; В. Вучковић, н. д., 257; В. Винавер, н. д., 171.

још увек лежао по затворима у које су били стављени од српских трупа“. То га је узнемиравало, па му је „као искрени пријатељ Србије“, скренуо пажњу на чињеницу да „искрени и задовољавајући односи са Црном Гором тешко могу бити успостављени таквим средствима.“ „Моје срце“, писао је Вилсон, „толико је за ширину и пријатељство да ме можда заводи у доношењу правих одлука, али је моја практична оцена да је либерални курс увек мудар“. Ово је нарочито важно ако се има у виду природа односа које је Конференција мира желела да успостави.⁴⁴ Писмо је представљало отворену опомену Краљевини СХС, одређивало оквир Мајлсовог рада, али исто тако указивало да су жалбе владе у Неју и краља Николе имале одређени утицај на стварање Вилсоновог расположења.

Штавише, жива активност црногорске владе и њених подржавалаца у Европи и Америци допринела је да је Вилсон постајао све узнемиранији због ситуације у Црној Гори. Неколико дана касније жалио се Лансингу да га такво стање забрињава. Не знајући, пак, какву акцију да предузме, тражио је његов савет.⁴⁵ Вилсоново писмо довело је до низа консултација, па и размишљања, о америчкој политици према некадашњем савезнику. Ален Далес је 30. априла 1919. године упутио нацрт одговора за Вилсона, који је Лансинг требало да прочита, исправи и потпише, Лансинговом секретару Алек Кирку.⁴⁶ Истог дана писмо је упућено Вилсону са Лансинговим потписом. Лансинг је обавестио председника САД да је Комисија била преплављена нотама „такозваног“ министра иностраних послова Црне Горе и представника краља Николе. Он је препоручио, имајући у виду несрећене прилике у Црној Гори, да се америчка Комисија уздржи од доношења коначне одлуке према тој земљи. Разлог за одлагање да се учини одлучујући корак оправдавао је чињеницом да се Салис-Мајлсова мисија налази на путу за Црну Гору. По пријему првих вести и извештаја од ове, писао је Лансинг, упутиће их Вилсону.⁴⁷ Вилсон није био умирен оваквим Лансин-

⁴⁴ Вилсон Миленку Веснићу. Париз, 21. април 1919. године. *Вилсонове хартије*, ВША оригинал у ДАДСИП, Париско посланство, 1919, фасцикла II Београд.

⁴⁵ Вилсон Лансингу, Париз, 26. април 1919. године. *Вилсонове хартије*, VIII—А.

⁴⁶ Копија писма била је упућена и Клив Деју (Clive Day), саветнику за питање Црне Горе, али он није био у Паризу. Далес Кирку, Париз. Серија 772.73/24.

⁴⁷ Ова консултација настала је као резултат упућивања три дуге ноте, 22, 23. и 24. априла, потписане од Јована Пламенца, Вилсону. У овим се нападала политика Србије и њених војних снага у Црној Гори, стављала сва одговорност за постојеће стање, итд. Овакве и сличне оптужбе Лансинг је примао као протест владе и краља који нису имали никакве подршке у земљи. По његовом мишљењу, Црногорци су били подељени по питању начина уједињења, не доводећи у питање уједињење као такво. Лансинг Вилсону, Париз, 30. април 1919. године. *Вилсонове хартије*, VIII—А; копија у Архиви Стејт департамента, серија 772.73/24.

говим аргументима. Он је, такође, био незадовољан одговором који му је упутио Веснић.⁴⁸ Његово узнемирење било је још више појачано у првим данима маја. Он је тада чак оптуживао и Савезнике, у првом реду Француску, да су краљу Николи онемогућили сваку делатност, држећи га изолованог у Паризу. Политику Краљевине СХС у Црној Гори Вилсон је окарактерисао као „самовољну“, пошто су Србијанци починили ствари које би светско јавно мњење осудило, уколико би за њих са знало. Тражећи Лансингов савет, по други пут, Вилсон се распитивао да ли би њему било могуће да се састане са Пламенцом и да се ближе упозна са ситуацијом.⁴⁹ Као што се и могло очекивати, Лансинг није био одушевљен оваквим задатком и настојао је да до овог састанка не дође. Интересантно је напоменути да у овом, као и у другим питањима, није постојало јединствено становиште између два државника. Упркос тога, Вилсон је стално тражио Лансингов савет и мишљење.

Док је расположење у врховима америчке Комисије указивало на узбуђење, комешање и несигурност које су, помешане са индигнацијом, показивале конфузију и неодлучност о будућој политици према Црној Гори, техничка питања организације рада комисије су напредовала. По свему овом било је видљиво да се Комисији журило да Мајлс отпочне свој рад у Црној Гори. Ипак, жеља Комисије да Мајлс отпутује у Рим и одатле пође, заједно са Салисом, у Црну Гору, није остварена. Како је Мајлс био у Венецији још 28. априла, то није било разлога да путује у Рим. Уместо тога, он је 29. априла отпловио из Венеције у Црну Гору да се тамо састане са Салисом. Стога је било уређено да се састану у Котору и одатле наставе пут за Цетиње. Истим телеграмом, Мајлс је тражио инструкције у вези са својим доласком у Париз, пошто посао буде обављен. Наиме, да ли је Комисија желела само његов извештај, или је било потребно да он лично присуствује разговорима о Црној Го-

⁴⁸ Веснић је одговорио на Вилсоново писмо 26. априла 1919. године. У дугом писму, Веснић се захвалио на бризи и саветима америчког председника, наглашавајући да је дуго чекао тренутак да објасни „дрногорско поглавље“ у југословенском проблему. Осврћући се на политичке затворенике, он је нагласио да су садашњи вође у Краљевини СХС, Пашић, Протић и он провели дуго по затворима; да су „Црногорци Срби као што су житељи Њу-Џерсија Американци“, да су лојални и патриотски настројени према Србији. Да је аутократија краља Николе навела Црногорце да раде за уједињење, док су раније Аустријанци, као што то сад чине Италијани, то онемогућавали, служећи се Николом као инструментом своје балканске политике. „Краљ и његови сарадници“, писао је Веснић, „не заслужују Вап интерес. Никола неће дати демократску владавину земљи, јер је тиранин и аутократ.“ Веснић Вилсону, Париз, 26. април 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—А. Вилсон се захвалио писмом од 28. априла. Ibid. Види, такође, Ђ. Јеленић, *Нова Србија и Југославија*. Београд 1921, 463.

⁴⁹ Вилсон Лансингу, Париз, 2. маја 1919. године, Вилсонове хартије, VIII—А.

ри у Паризу.⁵⁰ Неколико дана касније Комисија га је обавестила да дође у Париз по завршетку своје мисије.⁵¹ О томе је био обавештен и професор Кулиџ у Бечу.

IV

Проф Салис и шпукovníк Мајлс састали су се 1. маја 1919. године у Котору. Салис је дошао бродом из Таранга, а Мајлс је допловио из Сплита. После задржавања од једног дана, Салис и Мајлс су се упутили на Цетиње, где су стигли 3. маја.⁵² Боравак у Котору искористили су да размене обавештења и упореде инструкције са којима су дошли у Црну Гору. Већ ту, на самом почетку заједничког рада, дошло је до првих неспоразума. Повод овим била су упутства која су обојица носили са собом, Салис од британске владе, а Мајлс од Комисије у Паризу.

На Салисово велико изненађење и незадовољство, Мајлс је саопштио да није имао наређење да изврши испитивање у Црној Гори на онај начин и у оном обиму како је то Салису одредила британска влада. Мајлс је саопштио свом британском колеги да му је наређено да се обавести о наводним злочинима које су починиле југословенске трупе у области Плава и Гусиња на албанској граници.⁵³ Ово је било у складу са Лансинговим телепрамом од 21. априла, иако је овај садржавао и наређење да се испита „право расположење становништва по повлачењу савезничких трупа“. Други део својих инструкција Мајлс је прећутао, не саопштивши их Салису, тако да је овај био у убеђењу да упутства којим је располагао амерички делегат нису била потпуна и дефинитивна.

Суочен са оваквом ситуацијом, Салис је телеграфисао Форин офису, описујући укратко стање које су он и Мајлс затекли у Црној Гори. Очекујући да инструкције, сличне његовим, у међувремену стигну и Мајлсу, Салис је прихватио предлог Американца да пођу у Скадар. Салис је боравак у Скадру искористио да од генерала Филипса добије што је могуће више обавештења и података о стању на албанско-црногорској граници и поступцима југословенских војних команданата према албанском становништву, као и да разговара са неким албанским племенским старешинама који су се налазили у италијанском логору у околини Скадра.⁵⁴ У Скадру су се задржали два дана, јер је Салис био уверен да ово задржавање може да помогне Мајлсу да обави истрагу у вези с наводним злочинима почињеним у области Плава и Гусиња. У разговору са Муха-

⁵⁰ Мајлс Комисији, Сплит, 184.01802/9. Ibid.

⁵¹ Мајлс Комисији, Сплит; Комисија Мајлсу, Париз, 7. мај 1919. године. 184.01802/9. Ibid.

⁵² Вујовић, Уједињење, 388.

⁵³ Салисов извештај о Црној Гори, серија 773/32. Архив Стејт департамента.

⁵⁴ Вујовић, Ослобођење Скадра, 114—115.

рем-бегом и Бедри-бегом добили су општу слику о инцидентима у пограничним крајевима, као и о броју избеглица о којима су се бринуле италијанске власти. Салис је прихватио информације које су они дали као веродостојне и вредне пажње. Међутим, иако су, по Салисовом мишљењу, ова обавештења била веома корисна, Мајлс је желео да се што пре врати на Цетиње. Њему се журило да своју мисију што пре оконча.

Салисов телеграм из Котора, којим је обавестио британску делегацију у Паризу да Мајлс не располаже инструкцијама идентичним његовим, узбудио је кругове делегације. Харолд Николсон, један од млађих чланова делегације и експерт за балканска питања, тражио је од Клив Деја (Clive Day), одговорног саветника за питања Црне Горе у америчкој Комисији, да утврди праву природу Мајлсових инструкција.⁵⁵ Међутим, његов захтев остао је без одговора. Два дана касније и Мајлс је, указујући да Србијанци потпуно контролишу Црну Гору, како политички тако и, војно, нагласио да се он ограничава само на испитивање наводних злочина против Албанаца у пограничним областима. Нашавши се у неугодној ситуацији због непотпуних и противречних инструкција, Мајлс је тражио упутства за свој даљи рад после завршетка ове истраге.⁵⁶ Пошто је овај телеграм био упућен преко британске радио-мреже, Николсон је сазнао о природи Мајлсових инструкција.

Америчка комисија у Паризу није желела проширивање дужности за свог члана мисије. Упркос предлога да Мајлс испита политичке прилике у земљи, он то није учинио. Овде треба, можда, тражити Мајлсову одлуку да Салису не саопшти други део својих инструкција. Мајлсу је постало јасно да једно такво истраживање не би било могуће због присуства савезничких војних снага, опште несигурности у којој се налазило становништво, као и немогућности да се гарантује безбедност онима који би се одлучили да дају неке изјаве. Уосталом, њему је било наређено да испитује вољу становништва по повлачењу савезничких трупа из Црне Горе. Због тога је Мајлс, одмах по свом доласку на Цетиње, кренуо за Париз, да поднесе извештај о својој мисији. У ствари, како је то приметио Салис, Мајлсов боравак у Црној Гори „ограничио се на један дан“. Тога дана Мајлс је посетио генерала Драгутина Милутиновића, команданта југословенских трупа у Црној Гори, и Ивана Павићевића, цивилног гувернера земље. После Мајлсовог одласка са Цетиња, Салис није имао прилику да га поново види, иако је примио текст извештаја који је он доставио члановима Комисије у Паризу.

Одласком Мајлса из Црне Горе, Салис се нашао у веома деликатној ситуацији. Локалне власти, војне и цивилне, биле су одмах обавештене, како је то претпостављао Салис, преко аме-

⁵⁵ Николсон Деју, Париз, 10. мај 1919. године. Хаусове хартије.

⁵⁶ Николсон Деју, Париз, 12. мај 1919. године. Ibid.

ричког посланика у Београду (sic), о Мајлсовом одласку. Њима је постало јасно да англо-америчка мисија није дошла ни до каквих значајних резултата и да је мисија доживела потпуни неуспех. Због тога их је он оптуживао да су настојали да овакво стање искористе за себе. Упркос овако деликатних околности, Салис је одлучио да и даље остане у Црној Гори, у очекивању даљих инструкција, и сакупља све информације до којих је могао доћи. Такав његов став био је одобрен, иако он није био примио никакво даље наређење у том смислу. На тај начин, Салис је признао неуспех англо-америчке мисије, иако је то делимично приписивао рђавим комуникацијама које су онемогућиле Мајлсу да прими нова упутства до свог одласка из Црне Горе.⁵⁷ Салис није знао да је Мајлсу било наређење, 10. маја 1919. године, да се врати у Париз. На тај начин, његов рад на испитивању политичких прилика у Црној Гори био је онемогућен не његовом одлуком већ наређењем из Париза. Американци су, можда, инстинктивно схватили да је Салисов задатак за рад у Црној Гори далеко превазилазио оно што је било наређење Мајлсу.

У време док је Мајлс боравио у Црној Гори, територијални експерт Америчке комисије Клив Деј поднео је члановима Комисије документ у коме је анализирао прилике у Црној Гори и предлагао политику коју су САД требале да воде у том питању. У меморандуму под насловом „Политичка будућност Црне Горе“, који је био датиран 6. маја 1919. године и био уручен свим члановима Комисије, Деј је анализирао ово питање кроз призму практичних потреба и политичких неминовности, постојања и деловања појединих политичких група у Црној Гори, као и утицаја који су вршиле Велике силе — Британија, Француска и Италија. На крају, указао је на начин како САД могу да допринесу решавању овог питања. Полазећи од претпоставке коју су чланови Inquiry, групе истакнутих личности из академске средине, сакупљени да раде на систематизацији појединих питања, често истицали, Деј је питању Црне Горе пришао с економске тачке гледишта.⁵⁸ Узимајући ово у обзир, Деј је истакао да је независност Црне Горе „непрактична и немогућа“. Земља је била тако мала и слаба, како у економској тако и у политичкој и војној снази, да јој то није давало потребне основе да остане независна. Они који су тражили продужење независности били су присталице краља Николе, али су у ствари „ишли на рuku Италији“. За Деја је уједињење Црне Горе са Краљевином СХС, не Србијом, било осигурано јер су ове две земље имале заједнички језик, веру, шире економске интересе и све оно што их у будућности може још више зближити.⁵⁹

⁵⁷ Салисов извештај о Црној Гори, 773/32. Архив Стејт департамента.

⁵⁸ L. Gelfand, *The Inquiry. American preparations for peace 1917—1919*. New Haven 1963, *passim*.

⁵⁹ За потврду Дејовог мишљења види: А. Матановић, *Уједињење Црне Горе са Србијом*, Београд 1941, 36—7.

Прелазећи на питање политичких група које су постојале и деловале у Црној Гори, Деј је указао да је њих било неколико, иако је један део Црногораца, укључујући муслимане, био политички незаинтересован. У Црној Гори постојале су три политичке групе, свака са одређеним циљем и ослонцем у народу. Ове групе су биле: 1) ројалисти, који су представљали мањину за коју се веровало да обухвата око 10% становништва, иако су неки посматрачи сматрали да је бројнија. Овој групи су припадали следбеници бившег краља Николе, они чији су интереси били осигурани једино везом са њим; 2) присталице уједињења са Југославијом били су, несумњиво, најбројнији и најутицајнији. Они су желели да се Црна Гора уједини са новом државом у којој би добила одређени положај, независни или федерални, а не да буде просто припојена Србији. У групи су се налазили и неки републиканци, иако су прихватили династију Карађорђевића; 3) просрпска партија била је, по Дејевом мишљењу, малобројнија од ројалиста и желела је да прихвати српску управу у било којој форми. Њени присталице су радили у заједници са српским официрима и агентима да би остварили своје циљеве. Србијанци су, несумњиво, радећи са овом групом, настојали да убрзају решење овог питања на начин који је њима најбоље погодовао; били су самовољни и брутални према својим противницима. Власт у Црној Гори била је у рукама присталица ове групе.

Осврћући се на утицаје са стране, као и мешање Великих сила, Деј је нагласио да Британија и САД нису имале никакве интересе и нису се мешале у решавање овог питања. Оне су биле непристрасне. Француска је подржавала српску политику у уједињењу, док је Италија настојала да одржи номиналну независност Црне Горе, са циљем да преко ње може да ради против југословенске државе. Присуство италијанских трупа у Албанији, као и чињеница да је знатан број Албанаца живео у Црној Гори, представљали су опасност за Велике силе, уколико се уједињење ове земље са југословенском државом не би остварило. Другим речима, хтеле то или не, Велике силе су морале да прихвате уједињење Црне Горе са југословенском државом. У противном, биле би суочене са крајње неизвесном ситуацијом у будућности.

Осврћући се на будућу америчку политику, Деј је истакао да америчка војна окупација, у циљу умирења завађених фракција и организовања слободних избора, не би била „практична“. Сједињене Државе би, по његовом мишљењу, највише учиниле за поштено и трајно решење овог питања не само залагањем да се оствари уједињење Црне Горе са осталим Југословенима већ, такође, посредовањем у циљу спречавања присилних и самовољних акција српских власти. У том смислу америчка комисија је требало да ради у Београду преко посланика Даца и војног аташеа мајора Франсиса Колбија, као и преко Де-

легације СХС у Паризу. На тај начин било би могућно да се оствари компромис између Србије и Црногораца. Закључујући свој меморандум, Деј је подвукао да би било „најнесретније ако америчка влада учини било шта да подржи захтеве краља Николе који је потпуно дискредитован у свету и кога Италијани једино употребљавају да подржава њихове интересе на Балкану“.⁶⁰

Деј је својим излагањем, осим у појединим спорним питањима (нпр. о броју Црногораца који су били за краља Николу или отворено радили на припајању Србији, о непристрасном ставу Британије и неким другим), указао на основне елементе црногорског проблема, онако како се овај појављивао у дискусијама на Конференцији мира или у извештајима група и појединаца. Он је отворено указао на чињеницу да представници краља Николе у Неју нису заступали гледишта и схватања већине црногорског становништва. Деј је због тога захтевао да САД не подражавају захтеве краља Николе, као и његових министара. Дејова анализа представљала је, такође, први покушај да се питање Црне Горе изнесе пред америчку Комисију у што комплекснијој форми и у свим нијансама. До тада се дискутовало, углавном, на основу извештаја, сугестија молби или захтева који су долазили са разних страна. Пошто основни принципи будуће политике нису били расчистићени у главама чланова Комисије, војних саветника и техничких експерата, ставове није било могућно одредити. Због тога се политичка линија коју су Американци проводили кретала од појединог догађаја до инцидента, кратке дискусије на седницама Комисије или Конференције мира, слања појединаца или мисија да испитају ситуацију. Правих акција није било, јер су Американци настојали да се држе што је могуће даље од Црне Горе. С друге стране, Французи, Енглези и Италијани су настојали да их у то увуку, иако без неког већег успеха. Због тога су се повремено јављали неспоразуми, како између Великих сила тако и између чланова Комисије и техничких експерата.⁶¹

Било је потребно да прође неколико дана док чланови Комисије прихвате основне поставке Дејовог меморандума. Текст Дејовог меморандума Хенри Вајт је упутио председнику Вилсону 15 маја. У пропратном писму Вајт је подржао предлоге садржане у меморандуму, али је захтевао да, због разноврсности захтева и сложености ситуације, одлука о црногорском питању буде одложена до повратка Салис-Мајлсове мисије из те

⁶⁰ „Политичка будућност Црне Горе“ од Клив Деја, Париз, Меморандум је био уручен члановима америчке Комисије. Вилсонове хартије. VIII—А; Хаусове хартије, Библиотека Јелског универзитета.

⁶¹ Технички експерти, увек склони да добију што више података и информација, подржавали су предлоге и сугестије о слању мисија и појединаца. Тако је, на пример, Деј тражио од Комисије, 14. маја, да се Мајлсова истраживања у Црној Гори ничим не ограничавају. Деј Комисији, Париз, 184.01802/10 и 11. Архив Стејт департамента.

земље.⁶² Вајт није знао да је Мајлс већ на путу за Париз. Два дана касније, Вилсон је одговорио Вајту, захваљујући му на савету који „ми управо даје линију става који желим“.⁶³ Сва је пажња била концентрисана на Мајлса и његов рад.

Док се Мајлс припремао да напусти Црну Гору и пође за Париз, Веће Четворице расправљало је о ситуацији у тој земљи. На седници од 14. маја 1919. године постављено је питање признања Црне Горе, а у складу са захтевом нејске владе да буде заступљена на Конференцији. Вилсон је овај захтев подржавао.⁶⁴ Лојд Џорџ, председник британске владе, подсетио је том приликом присутне да је било договорено да Американци пошаљу једну Комисију у Црну Гору у циљу истраге и подношења извештаја.⁶⁵ Али, на томе се и завршило. Три дана касније, 17. маја, у Већу Четворице расправљало се о самовољном понашању југословенских власти у Црној Гори. Лојд Џорџ је поново поставио питање у вези с истрагом коју је Вилсон преузео на себе да обави у питању Црне Горе. Амерички председник је одговорио да се испитивање проводи и да се извештај очекује у блиској будућности. На крају је одлучено да се дискусија о томе питању одложи док Вилсон не добије извештај о истрази.⁶⁶

У међувремену, Мајлс је, телеграмом из Венеције, обавестио Комисију да се налази на путу за Париз.⁶⁷ Два дана касније он је јавио да ће стићи у Париз 18. маја,⁶⁸ где се његов долазак очекивао са великим нестрпљењем. То је било и разумљиво. Од његовог извештаја очекивало се да одлучи о ставу америчке Комисије према црногорском проблему. По свему судећи, његови предлози и Дејова анализа били су прихваћени у потпуности од Комисије. На тај начин, они су одредили америчку политику у том питању.

По доласку у Париз, Мајлс је водио дужи разговор са Лансингом и генералом Таскер Блисом, члановима Комисије. Предмет разговора било је питање Црне Горе и Албаније. Мајлс је изнео своје мишљење да би било препоручљиво да Црна Гора уђе у састав југословенске државе под условом да задржи извесну аутономију. Албанији је требало признати независност, али је оставити под мандатом Велике Британије.⁶⁹ Истог дана Мајлс

⁶² Вајт Вилсону, Париз. Вилсонове хартије, VIII—А.

⁶³ Вилсон Вајту, Париз, 17. мај 1919. године. Ibid.

⁶⁴ FRUS—PPC, V, 621; В. Вучковић, н. д., 257.

⁶⁵ Записник са седнице Већа Четворице, 184.018/7. Архив Стејт департамента.

⁶⁶ Исто, 184.01802/13. Ibid.

⁶⁷ Мајлс Комисији, 14. мај 1919. године, 184.01802/11. Ibid.

⁶⁸ Мајлс мајору Ројал Тилеру, шефу обавештајне службе америчке армије у Европи, Венеција, без датума, телеграм, 184.01802/12. Ibid.

⁶⁹ Лансингов дневник, Париз, 24. мај 1919. године. Хартије Роберта Лансинга. Рукописно одељење Конгресне Библиотеке, Вашингтон. Даље: Лансингове хартије.

је позван да пред члановима Комисије изнесе своје мишљење, утиске и предлоге о питању Црне Горе. Као и на састанку са Лансингом и Блисом, Мајлс је саопштио присутнима да је „једино могуће решење црногорског питања било уједињење са Југославијом под условом да се Црној Гори да извесна аутономија, слична оној која је била дата Хрватима и Словенцима“, граница између Црне Горе и Албаније треба да буде повучена у складу са принципом националности, без обзира на „посебне притиске са стране и евентуалне акције Србијанаца“, које су довеле до евакуације Албанаца из неких области у јужним деловима Црне Горе.⁷⁰ Вилсон није присуствовао овом састанку, па му је касније упућен текст Мајлсових меморандума. Треба приметити да током овог разговора Мајлс није поменуо своје утиске о наводним масакрима српских трупа над албанским становништвом у срезovima Плав и Гусиње, тј. оно што је било један од основних циљева његовог путовања. Он је то учинио у једном од својих писмених извештаја предатих Комисији непосредно по свом доласку у Париз.

У ствари, Мајлс је Комисији доставио два писмена извештаја о свом раду и утисцима, који су садржавали истовремено и његове предлоге за решење питања. Оба извештаја занимљива су како због садржаја тако и због закључака до којих је Мајлс дошао. Први извештај се односио на политичке прилике у Црној Гори и састојао се од пет одељака. У првом делу, Мајлс је указао на садржај својих инструкција, док је у осталим анализирао поједине догађаје и давао закључке значајне за разматрање и решење овог проблема. У другом одељку он је изнео своје утиске о стању у Црној Гори, насталом после одласка аустроугарских трупа из земље. Новембарски избори били су „вероватно одржани под притиском, као што је то била увек пракса у политици Црне Горе, војних снага које су подржале победничку страну“. Дакле, Мајлс није потпуно уверен у интервенцију трупа на изборима. Пошто је победила на изборима, просрбијанска странка је образовала владу и ставила у затвор вође опозиционих група; али како то није задовољило владу у Београду, организован је у априлу 1919. године „државни удар“ којим су уклоњени са власти сви домаћи људи. Отада је Црном Гором управљао министар—делегат из Београда. Иван Павићевић био је родом из Црне Горе, али је цео свој живот провео у Србији.⁷¹ Земља је тада била подељена на пет префектура на челу којих су се налазили људи из Србије; у Цетињу се налазио генерал, командант јадранских трупа, у чијим рукама се нала-

⁷⁰ Записник са седница Комисије, Париз, 24. мај 1919. године. Хартије Хенри Вајта. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон. Даљс: Вајтове хартије; FRUS—PPC, XI, 185.

⁷¹ Павићевић је био један од првака Самосталне радикалне странке у Србији. Н. Шкерковић, Црна Гора на освиту XX вијека. Београд 1963, 141; Ј. Ђетковић, Ујединитељи Црне Горе и Србије. Дубровник 1940, 401, 403.

зила стварна власт у Црној Гори. „Земља је под стварном контролом војске и ја верујем да генерал“ (Драгутим Милутиновић) „врши стварну власт“, закључио је Мајлс.

У наредном одељку, Мајлс је анализирао постојеће прилике у складу са жељом и настојањем да се утврде стварне жеље народа Црне Горе. По његовом мишљењу, ово би било остварљиво једино под америчком или британском војном окупацијом. Чак и тада консултација становништва требало би да се обави под условима који би обезбедили народу да схвати шта се може очекивати од припајања Србији, уједињења са Краљевином СХС или задржавањем независности, као и под каквим гаранцијама би ово требало да се проведе. „Пошто је ово практично неизводљиво“, нагласио је Мајлс, *„мислим да је најбоље решење црногорског проблема признање уједињења Црне Горе са Краљевином СХС под условом да нова држава гарантује локалну самоуправу у Црној Гори“*. Било је јасно да би у таквој ситуацији Србијанци и даље настојали да своје намере остваре репресивним мерама. Једино страховање од будућих, нових, сукоба могло је да спречи овакав развој ситуације. Нада да би се Црна Гора брзо укључила и нашла своје место у новој држави могла би да спречи репресивну политику Београда.

Даље је Мајлс истакао да постоје два могућа решења овог спора: а) предаја Црне Горе Србији, што би било политички криминал, и б) учвршћење Црне Горе као независне државе. Ово друго решење било би, такође, политичка грешка, јер је „Црна Гора кршевит крај и нема друге владе за земљу осим краља Николе“. Ово није било могуће јер су све индикације указивале да је краљ Никола био дискредитован и одбачен од већине становника. Стални извор сукоба било је укључивање чисто албанских територија, што је већ довело до депортација и масакрирања становништва. Повлачење границе између Црне Горе и Албаније на принципу националности решило би ово питање. Закључујући свој извештај, Мајлс је предложио да се црногорско питање реши „укључивањем Црне Горе у Југославију са уверљивим гаранцијама о аутономији и политичким правима која треба да буду, у сразмери са црногорским становништвом, једнака са правима Србијанаца, Хрвата и Словенаца“.⁷²

Своју анализу о политичкој ситуацији у Црној Гори Мајлс је употпунио, два дана касније, опширним извештајем о стању албанско-црногорско-србијанских сукоба, протеривањем и убијањем у области Плава, Гусиња, Ругова, Рожаја, Пештера и Подђура. Одмах на почетку свог излагања, Мајлс је нагласио да су инциденти престали и да се ситуација рашчистила у време његовог доласка у Црну Гору. Извор његовог обавештења било је испитивање албанских избеглица, дакле исти као и Са-

⁷² Извештај # 23. О политичкој ситуацији у Црној Гори. Париз, 19. мај 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—А; FRUS—PPC, XII, 738—740; Вујовић, Уједињење, 388; В. Вучковић, н. д., 257.

лисов, у Скадру, као и изјаве српских и црногорских одговорних личности. Ове последње Салис није консултовао. На основу ових обавештења, он је описао неколико инцидената који су се догодили у новембру 1918. године у Пећи и децембру исте године у Подђуру; повремене оружане сукобе који су избијали до марта 1919. године у области Плава, Гусиња, Ругова, Пештера, Рожаја и другде. Списујући ове последње инциденте, Мајлс је нагласио да су изјаве албанских избеглица конфузне, па им се стога није могло много веровати. За све ове инциденте, према овим извештајима и обавештењима, српске трупе су биле директно одговорне. Мајлс је, такође саслушао извештај једне српско-црногорске комисије која је испитивала стање на терену. Ова је саопштила Мајлсу да су се Албанци супротстављали властима, војним и цивилним, и да је тада било убијено око 100 лица; губици су били једнаки на обе стране, док је свака оптужба о насиљу над ненаоружаним становништвом била одбачена. У светлости овако противречних информација, јер присутних странаца није било, њему није било могуће да утврди праву истину.

Иако Мајлс није био склон да верује изјавама албанских избеглица, сама чињеница да их је у Скадру било око 2000—2500 указивала је да су они побегли из својих села и домова. Због тога је сматрао да су они били протерани из својих села и домова од југословенских трупа. У овим акцијама против Албанаца било је доста убијених, и Мајлс је веровао да је то било „учињено са намером да се Албанци очисте из области у којим су живели“. Број мртвих у овим акцијама није било лако одредити и он је различито процењиван. Британска мисија у Скадру саопштила је да је тај број износио између 18.000 — 25.000 убијених, док су Албанци тврдили да је тај број износио 30.000. Мајлс није поверовао ни једној од ових изјава, већ је закључио да је број убијених износио неколико стотина. Исто тако није веровао да се неко могао сматрати одговорним за ова убиства. Тиме је одбацио основну оптужбу која се стављала Делегацији СХС у Паризу, као и локалним војним властима у земљи. Завршавајући свој извештај о инцидентима на албанско-црногорској граници, Мајлс је истакао да су југословенске власти искористиле погодан тренутак за ову акцију док су Велике силе заокупљене другим, важнијим питањима, да учврсте контролу у областима које су дате Црној Гори Букурешким миром 1913. године. Југословенске претензије на ове области нису биле ничим оправдане и није требало дозволити да се оне остваре. Због тога је предлагао да се приликом разграничења нове државе не

узму у разматрање области које су дате Црној Гори 1913. године.⁷³

Дејов момерандум од 6. маја, као и Мајлсови предлози и закључци од 19. и 21. маја 1919. године, одређивали су, у даљим дискусијама, основне поставке америчке политике у Црној Гори. Њихове анализе и закључци били су у многоме идентични, указујући на неминовност уједињења Црне Горе у Краљевину СХС; оба су захтевали локална права аутономије и одбацивали могућност да се краљ Никола и његова династија врате у Црну Гору. С друге стране, било је и разлика између њихових анализа. Док је Деј стављао одговорност за догађаје у Црној Гори на Француску и Италију, дотле Мајлс о томе ништа не говори; док Деј наглашава да нејска влада и Краљ Никола нису представљали праве жеље црногорског народа, дотле Мајлс то једва да помиње. Било је и других тачака у којима су се њихови предлози разилазили, иако су у овим случајевима биле у питању, највећим делом, различите формулације. Основни закључак био је заједнички.

Неколико дана касније, Лансинг је Мајлсов извештај од 19. маја упутио Вилсону, пропраћајући га својим коментаром. У овом је Лансинг нагласио да Мајлсови закључци потврђују сугестије и предлоге који су долазили са више страна. По овим, решење црногорског питања, које би највише одговарало жељама заинтересованог становништва и народа, захтевало је присаједињење Црне Горе Краљевини СХС са гаранцијама за аутономију и заштиту локалних права.⁷⁴ Дуго очекивани извештај окончао је и последње дилеме, у првом реду код Вилсона. Оклевања више није могло да буде и даља политика требало је да буде јасна и недвосмислена. САД, као и остале Велике силе, у првом реду Француска и Британија, које су почетком јуна 1919. године и формално признале Краљевину СХС, нису више имале разлога, па и оправдања, да оклевају. Ипак, упркос свега, Велике силе су наставиле да признају краља Николу, држале своје министре код нејске владе, а неке су му давале и финансијску помоћ и издржавање. Оне су, на тај начин, примиле на себе одређени део одговорности за несрећене прилике. Тиме се стварала све већа неизвесност, узнемиреност и разочарање; ситуација је претила да постане све опаснија због учесталих диверзија италијанских снага и црногорских побуњеника. Требало је да прође још доста времена да се Вилсон одлучи

⁷³ Извештај # 24. Српски масакри Албанаца у Црној Гори. Мајлс Груу, генералном секретару Комисије. Париз, 21. мај 1919. године, 184.01802/15. Архив Стејт департамента. Извештај Мајлса није био саопштен члановима Комисије у целини. Лансинг, Вајт, Хаус и генерал Блис били су обавештени само о основним закључцима Мајлса, док Вилсон, по свему судећи, није овај извештај ни видео. За потврду овакве могућности, види: Н. О. Jardi, *Амерички Црни Кабинет*. Београд 1949, 124—125.

⁷⁴ Лансинг Вилсону, Париз, 30. мај 1919. године. 184.01802/14. Ibid. FRUS—PPC, XII, 744.

да престане да сматра династију Петровића владајућом кућом и да повуче сва акта који су њеним представницима давали одређена права, политичка и конзуларна. Неодлучност Великих сила да учине последњи корак у том тренутку није могуће објаснити објективним мерилима и разлозима.

V

Мајлсов долазак у Париз ставио је у покрет акције и иницијативе на разним странама. У ствари, може се рећи да су то биле реакције на активност и боравак ове мисије у Црној Гори. То је био, у првом реду, случај са владом Јована Пламенца и Делегацијом Краљевине СХС у Паризу, тј. две противничке стране у овом питању. Стални протести нејске владе и краља Николе, упућивани Конференцији мира, Већу Четворице или појединим државницима, нису примани са потребном пажњом. Државе учеснице на Конференцији, у првом реду Велике силе, нису биле спремне да предузму одлучне кораке у циљу исправљања наводних неправилности или спречавања југословенских власти да проводе своју политику у Црној Гори. Једини изузетак била је Италија која је због политичких и династичких разлога пружала извесну заштиту нејској влади и црногорској династији. Савезници су упорно настојали да збаци са себе одговорност за ситуацију у Црној Гори и да је ставе на нечија леђа. То је био случај са француско-британским настојањем да наговоре Американце да окупирају Црну Гору у циљу одржавања плебисцита и утврђивања воље народа. Како Американци нису желели да узму тај посао на себе, није дошло ни до каквих организованих акција; неке су биле предузимане само као полувичне мере, а њихов циљ је био да се умире најжешћи критичари и покаже добра воља. Даље од тога Велике силе нису биле спремне да било шта предузму. Било је довољно других, крупнијих питања и проблема (колонијалних, територијалних, економских, политичких и других) који су привлачили њихову пажњу и захтевали концентрацију снага и енергије. У случају Црне Горе — изгледало им је да је импровизација довољна.

Упркос британске иницијативе у вези са слањем Салис-Мајлсове мисије у Црну Гору и Вилсонове склоности да политику Краљевине СХС у тој земљи сматра самовољном и погрешном, ниједна од Сила није сматрала потребним да нејску владу или краља Николу обавести о доношењу те одлуке. Црногорским представницима било је тешко или немогућно да учине посету неком од угледнијих чланова америчке Комисије или британске делегације. Пламенца је обично примао Харолд Николсон или Алан Липер код Британаца и Хју Фразијер или Деј код Американаца. По свему судећи, ови стручњаци или технички саветници, који су по утицају и значају спадали у доње ешалоне представника тих земаља, нису сматрали потребним да

овог о томе обавесте.⁷⁵ Због тога је Пламенац о Салис-Мајлсовој мисији сазнао тек после Мајлсовог повратка у Париз, о чему се почело јавно говорити у круговима свих делегација. То је било потпуно изненађење, непријатељски поступак Великих сила који нејска влада није могла ни желела да прихвати. То је било, по мишљењу Пламенца, такође, мешање у унутрашње ствари једне суверене државе. Због тога је он упутио протест против такве акције, одбацујући унапред могућност прихватања било каквих предлога које је мисија могла да поднесе.

Пламенчев протест упућен је „луковнику“ Хаусу 21. маја 1919. године, тј. непосредно по Мајлсовом доласку у Париз. Његова нота указивала је да се нејска влада и краљ Никола нису одрекли максималног програма за Црну Гору. То је, истовремено, био доказ и илустрација њихове нереалности и изолованости од стварног рада Конференције, упркос тога што су стално боравили у Паризу или околини. У својој ноти, Пламенац је наглашавао да је чуо да је једна „међународна Комисија ишла у Црну Гору да испита политичке прилике и о томе обавести Конференцију мира“. У принципу, као и на праксу предузимања таквих акција за консултовање народне воље, он је протествовао у име владе Црне Горе. Наводећи разлоге који су владу у Неју присилили да протестује, он је истакао следеће: а) Црна Гора је независна држава, у којој се владало по најумеренијем уставу, док су се жеље народа износиле директним и општим правом гласа. То је био једини легитимни начин консултовања народа и требало је да се проводи без страног мешања. „Сваки други начин“, нагласио је Пламенац, „влада сматра повредом државног суверенитета“: б) узимајући у обзир да се Црна Гора већ више месеци налазила под војном окупацијом „такво консултовање народа било би пушта иронија чак и од ове Комисије, иако она располаже пасошем Мировне конференције“.⁷⁶

У основи Пламенчеви аргументи су се сводили да покажу да због сталних немира у Црној Гори није постојала могућност да се овакво испитивање проведе, пошто је део народа емигрирао, део је био у затвору, а остали су били заплашени. Према томе, питао је Пламенац, кога би Комисија консултовала и испитивала, оне у затвору или оне који су узурпирали власт? Ако би Комисија испитивала оне који су се налазили у затвору, да ли је располагала законским и другим средствима да их заштити уколико буду давали истините изјаве? Уколико би се такво

⁷⁵ Николсон је сматрао Пламенца „сабласним“, досадним и недостојним поверења, човеком који говори тричарије. Види: Nicolson, op. cit. 287, 313, 318; Лансинг је, пак, генерала Анта Гвозденовића, црногорског делегата у Паризу, сматрао „обичним разбојником“. Лансингов дневник, 6. март 1919. године.

⁷⁶ Пламенац Хаусу и Вилсону, Неј, 21. мај 1919. године. Преписка Хаус-Пламенац, Хаусове хартије, Јелски универзитет; Вилсонове хартије, VII—A.

истраживање и желело провести, морале су се народу дати неке међународне гаранције против кажњавања и затварања. „Црногорска влада“, протестовао је Пламенац, „може да изрази само чуђење и жаљење због начина на који су Савезници поступали у црногорском питању и то у време кад су на другој страни радили да свету осигурају благодети мира“. Пламенац је, упркос своје оштрине, којом су се, уосталом, одликовале свеноте нејске владе, упро прстом на основне противречности и дилеме савезничке политике. Свакако, из овога круга недоследности и неодлучности није било излаза који би нејској влади и династији Петровића пружио неке веће наде. Црногорска државност била је осуђена да одумре са што је било могуће мање буке и нервозе у јавности.⁷⁷ Могло би се, међутим, дискутовати да ли је то био заиста најбољи начин рада у овако осетљивом питању. Као што је Мајлс изнео у свом извештају од 19. маја, тако је и Пламенцу било јасно да је стварно испитивање народа Црне Горе било тешко у постојећим околностима. Мајлс и Пламенац су дошли до сличних закључака, иако су полазили са различитих позиција. Наравно, као и толико пута до тада, акција Пламенца и нејске владе наишла је на ледено ћутање. Цилберт Клозе, поверљиви секретар америчког председника у Паризу, одговорио је, два дана касније, на прву ноту, али се уздржао од коментара, обећавајући да ће је упутити Вилсону.⁷⁸ Овог пута, као што се догађало раније или касније, протести нејске владе су занемарени. Они нису вредели.

Испитивање реакције заинтересованих држава на резултате Салис-мајлсове мисије у Црној Гори било би непотпуно ако се не би, у најкраћим цртама, анализирао став Делегације СХС у Паризу и владе у Београду. Влада и Делегација показивале су живо интересовање, уосталом потпуно разумљиво, за све оно што је било у вези са Црном Гором. Већ раније је било указано да је Краљевина СХС настојала свим расположивим снагама да онемогући или одложи провођење савезничких мера које нису биле у складу са њеним интересима. Такав је био случај са настојањима да се спречи повлачење савезничких, као и југословенских трупа, из Црне Горе. У томе је имала успеха. Наравно, у овим напорима она је уживала подршку Француске и команданта Источне Армије, генерала Франше Д'Епера. Кад је било потребно влада у Београду иступала је енергично у одбрану

⁷⁷ Уосталом, овог је био свестан и сам Пламенац кад је, недељу дана касније, у ноти Клемансоу, као председнику Конференције мира, нагласио да „тактика оклевања Конференције према Црној Гори повећава несрећу и беду народа, иако се тиме не умањује њена морална одговорност“. Пламенац је протестовао што се Црној Гори није допустило да учествује у раду Конференције, иако је одлука о томе била донета још у јануару 1919. године. Пламенац Клемансоу, Неј, 28. мај 1919. године, Копија у Хаусовим хартијама.

⁷⁸ Клозе Пламенцу, Париз, 23. мај 1919. године. Вилсонове хартије, VII—А.

своје политике у Црној Гори. Чланови владе, као и делегати у Паризу, пажљиво су пратили све што су Савезници предузимали у односу на Црну Гору, као и у круговима појединих делегација на Конференцији мира. Супротно нејској влади, која је за Салис-Мајлсову мисију сазнала тек по Мајлсовом повратку у Париз, влада СХС била је упозната са британским предлогом већ половином априла 1919. године. Истина, влади није била позната природа и обим инструкција датих Салису, па је настојала да се о томе сазна нешто више преко Делегације у Паризу. Делегација, очевидно, није била у стању да се о томе обавести, јер у томе тренутку британски делегат није имао упутства, док су Мајлсове инструкције биле упућене неколико дана касније.⁷⁹

Насупрот напорима нејске владе и краља Николе, Делегација СХС настојала је, из разумљивих разлога, да не покрене питање Црне Горе, као и да спречи сваку дискусију о томе докле год је то било могуће.⁸⁰ То је било разумљиво кад се има у виду да је читав низ других питања (јадранско, Ријека, разграничење са Мађарском, Румунијом, Бугарском и друга) био у првом плану њених преокупација. Отварање и активизација дискусије о овом питању створили би само нове тешкоће које је делегација настојала да избегне. Влада и Делегација су настојале да стање у Црној Гори остане непромењено, да се пажња Савезника скрене на другу страну и да се цело питање представи као *fait accompli*. У том смислу избегавало се стављање претераних захтева у северној Албанији, долини Бојане и другде.

Са таквом политиком Делегације није се слагао Андрија Радовић, председник Црногорског комитета за народно уједињење и бивши председник црногорске владе. Радовић је половином марта 1919. године почео да присуствује седницама Делегације у Паризу, иако је активну улогу у њеном раду почео да игра касније, као председник секције за Црну Гору.⁸¹ Његов боравак у Паризу у име народа Црне Горе и рад на уједињењу били су предмет жестоких напада свих оних који су подржава-

⁷⁹ Влада у Београду обавестила је 13. априла 1919. године Делегацију у Паризу да жели да зна да ли је карактер Салисових инструкција био сличан оним које је добио генерал Д'Епере када је у јануару 1919. године по налогу савезничких влада, посетио Црну Гору. Д'Епере је требало да се обавести о „правом и истинитом расположењу народа у Црној Гори“. На том путу француски генерал је био свуда лепо примљен. Ово је допринело да је извештај, поред његових наглашених симпатија за ствар Краљевине СХС, био позитиван. По његовом мишљењу, српске акције у Црној Гори биле су оправдане. В. Krizman и В. Hrabak, priređivači, *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920*. Београд 1960, 109; Ј. Ђетковић, н. д., 388—9; Д. Вујовић, Уједињење, 386—7.

⁸⁰ Krizman-Hrabak, *Zapisnici*, 148, 149, 151.

⁸¹ Ibid. 79, 95—98, 109, 131, 133.

ли краља Николу и одржавање независне Црне Горе.⁸² Бучна полемика настала због Радовићеве делатности била је непријатна за Делегацију која је настојала, у складу са ранијим напорима, да цело питање држи у позадини.

Радовић је пажљиво мотрио све оно што се збијало у вези са црногорским питањем у Паризу, као и у Црној Гори. Он је, преко својих људи који су се налазили у Црној Гори детаљно обавештаван о оном шта се тамо дешавало. Долазак Салиса и Мајлса у Црну Гору првих дана маја 1919. године није могао да измакне његовим обавештачима, док је Салисова активност изазвала праву панику. На тај начин, он је био у могућности да створи своје ставове и гледишта у низу питања која су се односила на Црну Гору. Долазак ове мисије у Црну Гору указао му је на сву озбиљност ситуације, као и на опрезност са којом је требало даље радити. Стога је он мотрио пажљиво на Мајлсов повратак у Париз, у нади да ће бити у стању да се од њега обавести о правим циљевима његовог и Салисовог боравка у Црној Гори. Одмах по Мајлсовом повратку, потражио га је Радовић, покушавајући да му дâ своје објашњење о сукобима на албанско-црногорској граници. Радовић је тада као и касније, сву одговорност за те инциденте пребацивао на Италијане који су изазивали тешкоће својим поткупљивањем и давањем мита непријатељима уједињења Црне Горе.⁸³ Да ли је у томе успео — није могуће рећи са сигурношћу. Ипак, овај детаљ указује да је Радовић сазнао, на неки начин, за један од циљева Мајлсовог боравка у Скадру и разговорима с албанским избеглицама. Његово интересовање за северну Албанију добра је индикација његових ставова и схватања. У ствари, Радовић је током свог боравка на Конференцији показивао наглашено интересовање за северну Албанију, посебно Скадар, чију је будућност он везивао за присаједињење Краљевини СХС.

⁸² Види: Комитет црногорских избеглица Вилсону, Неј, 6. мај 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—А; ова организација оптужује Радовића за издајство Црне Горе; описује га као Веснићевог агента који је продао Црну Гору Србији за 500.000 франака итд. Протест је учињен поводом писања париске штампе да је влада СХС тражила Радовићево именовање за делегата народа Црне Горе на Конференцији мира. Пламенац је оштро протествовао у писму Хаусу од 2. јуна 1919. године против „издајника Андрије Радовића који је пре кратког времена поднео Конференцији меморандум... који је листа највећих лажи против Црне Горе“. У питању су два меморандума, у облику књижица: „Питање Црне Горе“ и „Питање Скадра“, које је Радовић поднео Конференцији, као и неким истакнутим личностима, Види: Радовић Клозу, Париз, 27. мај 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—А; Хаусове хартије.

⁸³ Мајлсов извештај # 24, 21. мај 1919. године; месец дана касније Радовић је телефоном разговарао са Вајтом и том приликом нагласио да су све тешкоће, настале између Југословена и Албанаца, биле резултат италијанских интрига. Италија је овакве акције проводила са свим југословенским суседима. Радовић је, на крају, тражио од Вајта да увери Вилсона да народ Црне Горе жели да уђе у унију са Краљевином СХС. Меморандум за Вилсона, Париз, 20. јун 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—А; FRUS—PPC, XII, 742.

Радовићеви повереници и извештачи из Црне Горе упозоравали су да су начин и претензије са којим су Мајлс, а посебно Салис, приступили овом истраживању били непријатељски према Краљевини СХС и ствари уједињења. Салисови додири са политичким људима Црне Горе указивали су на његове праве склоности, док је Мајлсов кратки боравак на Цетињу изазвао сумњу у потпуност извештаја који би он могао поднети у Паризу. Овакве вести узнемириле су Радовића, наводећи га да покуша све што му је стојало на располагању да се евентуалне негативне последице извештаја ублаже или потпуно неутралишу. Због тога је он приступио припремању једног меморандума који би се осврнуо, у целини, на политику слања истраживачких мисија у Црну Гору, уопште, и посебно у вези с боравком и радом Салиса и Мајлса. О припремању овог меморандума није се дискутовало пред Делегацијом.⁸⁴ Ипак, тешко је закључити да је Радовић овај докуменат упутио без сагласности делегата или опуномоћеника. У сваком случају, меморандум под насловом „Стање у Црној Гори и савезничке мисије“ био је упућен америчкој Комисији. Да је овај докуменат био послат британској делегацији није било могуће утврдити, а нормално би било претпоставити да је то учињено.

Радовић, који је, несумњиво, аутор меморандума, указао је у првом делу текста да није било могућно испитивати расположење и вољу народа у току тако кратког боравка у једном месту, као што је то учинио Мајлс. Ово тим пре кад се зна да Мајлс није разговарао са народом или њиховим заступницима, већ скоро искључиво са службеним личностима, војним и политичким. То је било истина, пошто је Мајлс на свом путовању разговарао само са генералом Милутиновићем и министром—гувернером Павићевићем. Исто тако, истакао је Радовић, ни он, као ни гроф Салис, нису разговарали са црногорским политичарима и искреним присталицама уједињења, каквих је у Црној Гори било много. С друге стране, Италијани и агенти краља Николе сматрали су својом дужношћу да се нађу при руци Салису у његовом испитивању. Они су снабдевали Салиса подацима који су били пристрасни и нетачни. Основни проблем, нагласио је Радовић, састојао се у томе што угледни људи и присталице уједињења нису били у Црној Гори, већ у Београду или другим деловима земље. Стога, у атмосфери каква је постојала у Цетињу и у целој Црној Гори, није било лако упознати нечије мишљење. Исто тако, многи људи су се изменили или еволуирали у разним правцима. Многи, раније присни сарадници и подржаваоци краља Николе — Митар Мартиновић, Јанко Вукотић, митрополит Митрофан Бан — постали су присталице уједињења.⁸⁵ Ове лично-

⁸⁴ Тих дана расправљало се у Делегацији о томе да ли назив Црна Гора треба употребити у званичном документу Конференције, тј. приликом потписивања уговора с миру са Немачком. Међутим, по наређењу владе ово питање није требало покретати. Krizman-Hrabak, *Zapisi* 151.

⁸⁵ Ј. Бетковић, *Ујединитељи*, 287; Вујовић, *Уједињење*, 357.

сти, као и многе друге, Салис није видео, јер су се налазиле ван Црне Горе. Он је, штавише, намерно одбијао да види неке политичаре, говорећи да је дошао у Црну Гору са циљем да своје ствари, које су остале после одласка са Цетиња у јануару 1916. године, пренесе у Рим. Оваквим радом савезничких мисија, закључио је Радовић, нису се могли постићи циљеви због којих су оне биле послате.⁸⁶

Примедбама изнетим на рад мисија, Радовић је довео озбиљно у питање вредност података и предлога садржаних у њиховим извештајима. Радовић је, такође, показао изненађујуће велико поверење у право расположење широких маса становништва Црне Горе, стављањем отворених примедби на начин рада англо-америчке мисије. Међутим, треба нагласити да је у том тренутку било доста политизирања на свим странама. Радовић је био свестан чињенице да Салис и Мајлс нису могли ићи од човека до човека или од куће до куће да би сазнали стварно расположење земље. Он је, несумњиво, био веома добро обавештен о кретању Салиса и инцидентима који су настали због начина на који је радио. Радовић је то сам и признао у свом меморандуму. Указивао је на чињеницу да су многи Црногорци прешли у противнички табор и постали непријатељи краља Николе. Салису, који је лично познавао многе од тих личности, то није било схватљиво. У ствари, Салисово познавање црногорских политичких прилика представљало је сметњу да уђе у суштину промена насталих припајањем Црне Горе Краљевини СХС. Поред тога, може се претпоставити да је Салис дошао у Црну Гору са већ створеним мишљењем од кога није желео да одступи. О томе ће, уосталом, бити речи приликом дискусије о његовом извештају. Треба истаћи да је меморандум постигао одређени, иако ограничени, циљ. Наиме, Велике силе су оклевале и коначно сасвим напустиле праксу слања мисија са оваквим циљевима.⁸⁷ Убудуће су долазили посматрачи, не испитивачи.

Црногорско питање постепено је гурнуто у други план. Амерички председник се припремао да напусти Париз и врати се у САД. Заузети последњим припремама око потписивања уговора о миру са Немачком, Американци нису мислили на Црну Гору и судбину династије Петровића. Краљ Никола је учинио последњи напор да се лично састане са Вилсоном, 21. јуна 1919. године,

⁸⁶ „Стање у Црној Гори и савезничке мисије“, од А. Радовића, Париз, 21. јун 1919. године, серија 186.3412/75, Архив Стејт департмента. Три дана касније Клозе је потврдио пријем меморандума, обавестивши Радовића да је о његовом садржају разговарао са Вилсоном, као и да му је предао текст истога. Клозе Радовићу, Париз, 24. јун 1919. године. Вилсонове хартије, VIII—А.

⁸⁷ Нешто више од годину дана касније упућен је у Црну Гору мајор Харолд Темперли, иначе познати историчар, као посматрач британске владе приликом избора за Уставотворну скупштину. Његов извештај био је повољан за владу СХС. Д. Вујовић, Уједињење, 389; Nicolson, op. cit., 151; В. Вучковић, н. д., 256—7; Винавер, н. д., 177.

образлажући своју молбу жељом да се са њим „упозна, јер би се тиме испунила једна праведна жеља“. Вилсон је предлог одбио 28. јуна, образлажући то својом презаузетостију пред одлазак из Европе.⁸⁸ Одласком Вилсона, краљ Никола је изгубио једног од својих последњих подржавалаца међу представницима Великих сила, човека који је својим симпатијама за судбину Црне Горе онемогућио неке флагрантне повреде међународног права. Вилсонова одлука да се не састане са Николом, као и предстојећи пут, су, с друге стране, даље одложили решење свог питања.

Црногорски проблем испитиван је последњи пут, у вези са Мајлсовим боравком у Црној Гори, на седници америчке Комисије и техничких саветника, 8. јула 1919. године.⁸⁹ У ствари, записник са те седнице показује колико је недовољно пажње било поклоњено Мајлсовим извештајима. На једној од седница Већу Четворице у мају, Вилсон је, одговарајући Лојд Џорџу, саопштио да очекује извештај из Црне Горе. Због тога је дискусија о том питању била одложена док тај извештај не стигне. Догодило се да се о тој земљи није више ни дискутовало у Већу Четворице, као ни у америчкој Комисији. Нерешени положај Црне Горе, о чему се дискутовало на томе састанку, није ни после овог био разјашњен. Дискусија је довољно речито показала колику су важност Американци придавали овом проблему. Исто тако она служи као основ за претпоставку да они питање Црне Горе нису никад узимали довољно озбиљно. Самим тим, њихова евентуална интервенција била је мало вероватна.⁸⁹

С друге стране, Мајлсове инструкције, његов рад у Црној Гори, извештаји које је поднео и реакција Комисије, показују да су Американци били заинтересовани више за спољну форму него за суштину проблема присаједињења Црне Горе југословенској држави. Настојећи да избегну критике у јавности и појединим земљама због свог пасивног става посматрача, а истовремено чврсто решени да се не ангажују озбиљно у решавању овог питања, о чему речито говори одбијање да у Црну Гору упуте трупе, Американци и Вилсон су без много оклевања прихватили британски предлог о слању Салиса и Мајлса. Пошто им је било познато од раније да је стварно испитивање јавног мњења и расположења у постојећим приликама било немогуће, чланови Комисије нису посебно инсистирали на том делу инструкција. Стога, Мајлсовим успутним примедбама и коментарима о расположењу народа и облицима аутономије нису посветили много пажње. Какве су ове требале да буду — Мајлс није предложио. Тако је било лакше и једноставније, пошто није захтевало никакав напор. Због тога нејска влада и краљ Никола нису имали изгледа да својим протестима измене овакво расположење, које је, уосталом, уживало

⁸⁸ Никола Вилсону и Вилсон Николи, Париз, Вилсонове хартије, VII—A.

⁸⁹ Записник са седнице Комисије и техничких експерата, Париз, серија 134.918/8. Архив Стејт департамента; FRUS—PPC. XI, 274—5.

јединствену подршку чланова Комисије и техничких саветника. С друге стране, Радовићеве меморандуми и интервенције помогли су да се узнемиреност и nelaгодност које су стварали Пламенац и краљ Никола лакше забораве. Кад се зна за расположење унутар америчке Комисије, изгледа реалном претпоставка да Радовићеве акције нису биле ни потребне.

За Сједињене Државе и Вилсона било је најважније да питање Црне Горе буде гурнуто у позадину, и то без много буке. Коначно, треба нагласити да су Американци прихватили *fait accompli* у Црној Гори, јер, реално говорећи није било изгледа да би били у стању да наговоре владу СХС да повуче своје трупе из Црне Горе. Због тога су инсистирали, кад год је то било могућно, да се са Црном Гором и присталицама династије Петровића поступа широкогрудно, са правдом и жељом за помирење. Колико год им балкански сукоби и међусобне љубоморе појединих народа били страни, они су схватили да независна Црна Гора није могла да се одржи у новонасталим приликама, битно измењеним у поређењу са оним који су постојали пре избијања првог светског рата. То је, у првом реду, било стварање нове југословенске државе, чије су рађање помогле САД у току рата. Посматрајући цео проблем са те стране, може се закључити да су Американци у томе успели. Насупрот Великој Британији, која је настојала да ово питање искористи као средство притиска на Краљевину СХС, Американци нису о томе размишљали. Политичко расположење у САД, стално растућа опозиција републиканаца и касније Вилсонова болест указивали су да се Америка повлачи постепено из Европе. Политика равнотеже сила на европском континенту постала је елемент британске послератне политике, па отуд и већи британски интерес у области која се сматрала француском сфером интереса.

VI

По одласку Мајлса из Црне Горе, Салис није био у најповољнијој ситуацији. Својим држањем и односом према политичким и војним властима у Црној Гори, Салис је са овима брзо дошао у оштре размирице и сукобе. На свом истраживачком путовању Салис је провео неколико месеци, обилазећи знатан број места и градова. Поред боравка у Скадру и Цетињу, Салис је посетио Подгорицу, Бар, Улцињ, Никшић и нека друга, мања места. У току свог боравка он је, као по правилу, разговарао са политичким личностима које су биле незадовољне постојећим стањем у Црној Гори, присталицама или члановима династије Петровића; неки пут је служио као веза између нејске владе и њених политичких присталица у земљи. Док је боравио на Цетињу станао је у кући једног бившег министра краља Николе. Иван Павићевић се жалио да Салис није разговарао са присталицама

уједињења или угледним људима.⁹⁰ Такво његово држање забрињавало је локалне власти, војне и политичке; било је пуно протеста против њега, захтевало се да напусти Црну Гору, док су га неки сматрали непријатељем уједињења.

Један од најбучнијих инцидената за време Салисовог боравка у Црној Гори догодио се почетком јула на Скадарском језеру. Салис се укрцао на брод у Вирпазару са циљем да се пребаци на другу страну језера. Истовремено, на брод се укрцала једна група младића. Кад је брод напустио луку, један од младића развио је југословенску заставу. Салис је наредио да се она уклони. Кад су младићи одбили да то учине, он им је запретио да ће наредити да се искрцају ако га не послушају. Пошто су ови упорно одбијали да то учине, брод се вратио у пристаниште и младићи су искрцани. Инцидент је изазвао велико узбуђење, јер је брод био државна својина, па се Салисов поступак сматрао самовољним и неоправданим.⁹¹

Салис је напустио Црну Гору 8. августа 1919. године, отпловивши из Котора за Бриндизи, носећи са собом белешке и импресије које је касније употребио за писање свог, већ познатог, извештаја.⁹² Иако извештај као датум свог настанка носи 21. август 1919. године, а као место Цетинје, он је написан у Риму, где се Салис вратио на своју дужност у Ватикану. Извештај је, са пропратним писмом, упућен лорду Курзону од Кеделстона, 4. септембра 1919. године. Копија извештаја упућена је сер Џорџу Грахаму из британске амбасаде у Паризу. Једини захтев који је Салис поставио за употребу извештаја састојао се у молби да се овај не објави „пошто се са неким од мојих обавештача може рђаво поступати“. Извештај је требало да остане поверљив. Мора се рећи да се британска влада придржавала жеље свог делегата и извештај, упркос захтева са разних страна, није никад објави-

⁹⁰ Д. Вујовић, Уједињење... , 388—9.

⁹¹ Даџ Лансингу, Београд, 1. август 1919. године, серија 873.00/89, Ibid; Салисово објашњење инцидента разликовало се од горњег описа. Салис је ово објашњење дао делегату америчког Црвеног крста у Црној Гори и оно је било овако: брод је био француски и вио француску заставу; дале су му га француске власти да се пребаци на северну страну Скадарског језера. Дошавши у Вирпазар, брод се зауставио и од њега се тражило да прими групу младића која је желела да се пребаци до следећег пристаништа. Ови су дуго задржали брод и правили много буке, покушавајући при том да скину француску а истакну југословенску заставу. Салис је то одбио, па пошто су младићи претили и инсистирали, наредио је да се искрцају на следећој станици ако не престану. Пошто ови нису на то пристали, наредио је да се брод врати и искрца их. Даџ Лансингу, Београд, 4. август 1919. године, серија 873.00/90. Ibid.

⁹² »Novo doba«, Сплит, 18. август 1919. године, наводи у вези с његовим одласком следеће: „Мило нам је да је коначни успех ове мисије био нама у корист“. Дан раније Радовић је обавестио владу да Салисов извештај, по свој прилици, неће бити повољан по Краљевину СХС. То је могло утицати да се донесе неповољно решење. Радовић Министарству иностраних дела, Париз, 7. VIII 1919. године. ДА СИП, Фонд Делегације, VIII, VII/5.

ла. Салис је, даље, тражио да га телеграфски обавесте о приспећу извештаја, као и о евентуалним жељама у вези с даљим информацијама. Да ли је Курзон тражио друге, допунске информације — није било могуће утврдити.

Салисов извештај о Црној Гори представља значајан историјски докуменат. Упркос тога што је његово излагање пристрасно, једнострано и непотпуно, извештај указује на психолошке и емоционалне тешкоће и дилеме које су постојале код једног дела Савезника.⁹³ Британска дипломатија, која се обично одликовала обазривошћу, тактом, непристрасним посматрањем и закључивањем, учинила је велику грешку шаљући Салиса у ову мисију. Она је рачунала да ће Салис, као бивши посланик у тој земљи и познавалац политичких прилика, обавити управо онакав посао какав се од њега очекивао. Према томе, шаљући Салиса Форин офис није починио грешку у принципу. Грешка се састојала у избору личности. Из тога се развио читав низ пропуста и погрешних корака. Салис није испитивао све личности или групе подједнако, не дајући предност једној или другој страни. Његов став према присталицама уједињења био је став омаловажавања, презира и мржње. Уклањање краља Николе и његове династије Салис је сматрао револуционарним гестом, а оне који су то учинили револуционарима. Није желео да их саслуша, да испита њихове мотиве, разлоге или савести. Он није био психолошки спреман за један посао овакве врсте, који је, поред тога, схватио сувише ограничено. Разлоге оваквог његовог става треба тражити и у чињеници да је Салис сматрао да су присталице уједињења имали могућности и начина да изнесу и објасне своје ставове, дају објашњења и оправдања. По његовом мишљењу, присталице династије који су се налазили у Црној Гори нису за то имали прилике. Ово је било нарочито видљиво после неуспелог покушаја побуне у јануару 1919. године. Свака њихова акција или изјава била је онемогућена или одбачена; они нису могли да изнесу своје ставове и мишљења пред светску јавност или Велике силе. Због тога је Салис постао њихов заштитник, бранилац њихових схватања и жеља пред британском владом и Мировном конференцијом. Посматран у оваквом светлу, извештај је морао бити анти-србијански, по духу и садржини. Исто тако, ово даје објашњење зашто су посматрање и излагање у њему били неуравнотежени и без осећаја за стварност.

Може се претпоставити да је садржај извештаја уверио британску владу да је избор Салиса за тај деликатан посао био погрешан. Исто тако, с обзиром да је династија Петровића имала бројне симпатизере у британским политичким круговима и јавности, тешко је замислити да би влада такав извештај икад објавила, иако се о његовом садржају наслућивало у јавности. Његово објављивање дало би оправдање за нове притиске и нападе на

⁹³ О томе говори и Nicolson, op. cit., 148—152.

политику владе у том питању. Како ова није била спремна да се у томе озбиљније ангажује, настојала је да се извештај не објављује.⁹⁴ На тај начин, британска влада је уклонила један од могућих извора нових тешкоћа. Може се рећи да је у томе успела. Треба додати да би објављивање извештаја нанело удар британској дипломатији у свету и довело у питање њену традиционалну објективност.

Колико је досад познато, постоје две верзије Салисовог извештаја. Обе носе исти датум, 21. август 1919. године, иако се разликују по форми и садржају. Оригинална верзија, упућена лорду Курзону, детаљнија је, доноси имена лица са којима је Салис разговарао, као и њихове изјаве о разним питањима. Друга верзија извештаја, написана, по свему судећи, за Вилсона, мања је, не наводи имена личности и велики број коментара који се односе на његов и Мајлсов рад, не садржи Салисове коментаре о политици краља Николе до капитулације, итд. Ипак, основни делови извештаја су идентични. У овој другој верзији недостаје одељак о разговорима са политичким затвореницима у затвору у Никшићу и другим местима. Уопште, највећи део извештаја посвећен је описивању затвора, стања затвореника, њихових ставова, предлога итд.

Извештај се састоји од шест одељака, сваки са посебним насловом, и три додатка који се налазе као прилози извештају. Прва верзија има 15 куцаних страна без прореда, док је друга верзија нешто краћа, има 11 куцаних страна. Прва верзија, такође, садржи пропратно писмо лорду Курзону, док у другој верзији овог нема.

Наслови одељака су следећи:

1. Англо-америчка мисија;
2. Положај династије и црногорске владе у Паризу;
3. Догађаји после аустријске евакуације;
4. Ситуација: истрага на лицу места;
5. Политика владе; организација слободних банди; омладина;
6. Закључак.

Додаци садрже: 1) разговор са Мухарем бегом и Бедри бегом 8. маја 1919. године у Скадру, на француском језику; б) разговор са др Витлоком, представником америчког Црвеног крста у Никшићу 6. јуна 1919. године и ц) Затвори у Никшићу, 6. јуни 1919. године. Док је први одељак, онај о англо-америчкој мисији, објашњење о околностима које су навеле две државе да упуте мисију у Црну Гору, као и опис прилика у земљи у време њиховог доласка, остали одељци, углавном, расправљају о догађајима у хронолошком реду. Одељак о истрази је највећи и представља

⁹⁴ Ibid, 151; Д. Вујовић, Уједињење, 389; В. Винавер, и. д., 172, 173, 176.

суштину извештаја, док седам тачака у закључку доносе Салисова гледишта и препоруке.⁹⁵

У уводном делу прве верзије, Салис посвећује највише пажње политичким и административним приликама у Црној Гори. Објашњавајући својим претпостављеним у Лондону и Паризу да је после избора за Подгоричку скупштину, у новембру 1918. године, била створена „привремена влада“ од пет чланова, Салис је закључио да су сви они били просрбијански оријентисани, тј. да су припадали Радовићевој странци.⁹⁶ Престанак функционисања Извршног одбора у априлу 1919. године Салис је објаснио незадовољством владе СХС његовим радом. Као резултат свог незадовољства, влада у Београду одлучила је да у Црну Гору упути једног свог човека, Ивана Павићевића, у својству министра — делегата. У том својству, сматрао је Салис, његове инструкције биле су нејасне, непрецизне, док су ранија овлашћења била одузета од чланова Извршног одбора.⁹⁷ Као доказ за своју тврдњу да Србијанци желе да наметну своју власт Црној Гори, он наводи постављање пет префеката, полицијски одговорних за стање у земљи. Неки од њих, индицирао је Салис, били су официри српске армије. Уопште, Србијанци су замењивали Црногорце у администрацији земље, као и у школама. Све ово указивало је да је Србија контролисала земљу, као и да је имала намеру да ову контролу задржи. Сви противници уједињења са СХС били су у затвору или су се налазили у бекству, док су остали били проглашени за бунтовнике, па се према њима поступало као таквим.⁹⁸ У таквој атмосфери, закључио је Салис, није било могуће вршити истрагу и испитивати становништво без опасности да ово због тога касније мора да трпи. Да ли ово треба да објасни и оправда Салисове разговоре са присталицама краља Николе и бивших министара — остаје отворено питање. Стога, његово објашњење остаје само непотврђена претпоставка.

У овом делу извештаја, Салис посвећује посебну пажњу бројном стању југословенских, као и италијанских, трупа и њиховом распореду у Црној Гори. Он без оклевања наводи да је „дивизија србијанских трупа контролисала сва важна места у

⁹⁵ Анализа извештаја извршиће се на основу прве верзије која је оригинални, аутентични документ. Неки одељци или реченице који се налазе у оригиналу не појављују се у другој верзији.

⁹⁶ Салис је употребио реч *влада* вероватно у смислу објашњења која су му дали људи са којима је разговарао, тј. присталице краља Николе. У ствари, радило се о пет чланова Извршног народног одбора који су сачињавали: војвода Стево Вукотић, Марко Даковић, Лазар Дамјановић, Спасоје Пилетић и Ристо Лојић. Овај одбор формулисао је и предложио Великој народној скупштини у Подгорици програм уједињења са Србијом, који је прихваћен. За више обавештења види: Ј. Ђетковић, *Уједињитељи*, 304 — 310; Д. Вујовић, *Уједињење*. 316—322, 324—330.

⁹⁷ Ј. Ђетковић, *н. д.*, 401.

⁹⁸ Побуњеницима се касније судило у више наврата. Д. Вујовић, *Уједињење* 347—9, 366—7.

земљи“.⁹⁹ За италијанске трупе наводи да су биле распоређене дуж обале: у Бару (један батаљон), Улцињу и Вирпазару (такође по један батаљон).¹⁰⁰ Уопште, може се запазити да је Салис био склон да сматра италијанско присуство у Црној Гори невиним и незаинтересованим. Другим речима, он одбацује тврдње о антијугословенској политици Италије у Црној Гори, што је очевидан апсурд, кад се зна за облике њиховог рада и делатности у Скадру, подржавању и сакривању побуњеника, њиховом наоружавању и финансирању. У ствари, то је директан напад на југословенско објашњење порекла и узрока немира у Црној Гори. Како Делегација СХС у Паризу тако и војне и цивилне власти указују да су Италијани били основни инструмент у стварању тешкоћа у земљи.¹⁰¹

Као што је указано раније, Салис је посветио велику пажњу, заједно са Мајлсом, испитивању положаја албанских избеглица у Скадру и околини. То га је навело да приступи испитивању догађаја у Плаву и Гусињу. У том смислу, он је разговарао са истакнутим албанским племенским старешинама, Бедри бегом и Мухарем бегом. У дужем разговору, који је водио са њима у Скадру, заједно са Мајлсом, они су му дали читав низ детаља о догађајима који су се одиграли од тренутка доласка Јадранског одреда. Ови садрже описе убиства, паљевина, протеривања и оружаних сукоба између Албанаца и војних јединица у Пештеру, Рожајама, Ругову, Подђуру, Плаву и Гусињу. За ове догађаје и инциденте, Салис ставља сву одговорност на трупе које су „же-

⁹⁹ Бројно стање ових трупа није лако одредити, пошто се њихов број стално мењао. У септембру 1918. године у Црној Гори и Албанији су се налазиле следеће јединице: одред, под називом „Скадарске трупе“ имао је ранг дивизије; његово формацијско стање није износило дивизију у пуну саставу, а уочи покрета, 10. октобра 1918. године, имао је 2566 војника и официра, II југословенски пук, једна брдска батерија и 15 коњаника, Д. Вујовић, *Ослобођење Скадра*, — 94—6; Д. Вујовић, *Уједињење*, 304; у марту 1919. године бројно стање ових јединица повећано је са два батаљона. Одговарајући на питање Делегације из Париза од 6. IX 1919. године о бројном стању трупа у Црној Гори, Давидовић је саопштио да тај број износи 6000 официра, подофицира и војника. Давидовић Пашићу, Бгд. 9. IX 1919. године, тел. # 11039. *ДА СИП, Фонд Делегације, VIII, VII/29*. У марту 1920. године, у областима дуж црногорско-албанске границе број трупа био је видљиво повећан због страха од немира, као и од упада Албанаца, црногорских одреда, итд. Њихов број попео се на 3500 пушака, 23 митраљеца, 87 пушкомитраљеца, као и неколико брдских топова. Д. Вујовић, *Уједињење* 383; исти, *Ослобођење Скадра*, 118—119. С друге стране, тврдило се да у Црној Гори није било више од 500 војника, тако да није могла да се обавља редовна служба. Овај број потврдио је и генерал Д’Епере, приликом своје посете Црној Гори. Ј. Ђетковић, *Ујединитељи*, 331, 388.

¹⁰⁰ Италијанске трупе биле су бројније него што је мислио Салис. Италијани су, у ствари, распологали највећим бројем војника од свих Савезника. Поред тога, трупе нису биле распоређене само у местима које је поменуо Салис. Било их је скоро у свим местима дуж обале. Котору, Зеленики, на ушћу и обали Војане, као и у Његушима, Д. Вујовић, *Уједињење* 380—1.

¹⁰¹ 382, 384—5, 387, 395—6.

леле да униште становништво да би добиле терен“. Кад му је касније један од чланова истражне комисије, Греговић, саопштио да се становништво побунило против редовних органа власти, одбацујући могућност масовних убистава и паљевина, Салис је то одбио да прихвати.¹⁰² Тиме је још једанпут испољио своју наглашену пристрасност, необјективност и несхватања измењених прилика у земљи.

У другом одељку, говорећи о положају династије и црногорске владе у Паризу, Салис је развио једно неодрживо мишљење, покушавајући, истовремено, да га натури Форин офису. Наиме, објашњавајући програм Радовића и групе која се налазила око њега у данима капитулације и емиграције, он наводи да се „једино уједињењем и оживљавањем старог српског царства, познатог као Душаново царство, требају регулисати односи са осталим јужним Словенима“. Због тога није било предлога да се Црна Гора уједини са Хрватском и Словенијом! Тиме је он хтео да целу идеју уједињења представи као српско освајање свих крајева настањених Југословенима. У ствари, он доводи отворено у питање жељу већине становништва Црне Горе да се уједини са Краљевином СХС. Самим тим он је довео у питање целу ствар уједињења, као и нагласио чињеницу да такав развој догађаја можда није био у складу са политиком Савезника!!!

Салис је схватио, вероватно зато што је тих, по Црну Гору судбоносних дана био на Цетињу, да су слабости краља Николе и његове породице учиниле да његова ствар има веома мало присталица међу Савезницима. Династија Петровића је тако примила најтежи ударац, ударац од кога није била у стању да се опорави. Он замера краљу Николи што се није борио искрено за ствар Савезника, што је растурао снаге земље ради заузећа Скадра у јуну 1915. године, итд.¹⁰³ Ту је требало тражити основ неуспеха Црне Горе да оствари сарадњу са Србијом и заустави продирање Аустријанаца. Из његовог излагања јасно се осећало британско нерасположење према таквој политици црногорске владе, али исто тако и непостојање јединственог става међу Савезницима према овој земљи. У томе су, наглашава Салис, Француска и Русија биле најодговорније. Русија, са своје стране, није желела да на Црну Гору изврши било какав притисак, док је Француска, са своје стране, следила своју политику, већ унапред одређену. Британија није, наравно, имала у овом никаквог удела и одговорности, иако је Салис протествовао на Цетињу. Тиме је пране руку било обављено без оклевања, без увијања и потпуно отворено.

¹⁰² Интересантно је напоменути да је Мајлс одбио да прихвати у потпуности наводе албанских првака, сматрајући их конфузним. То није био случај са Салисом који је ове наводе прихватио без оклевања.

¹⁰³ За дискусију о том питању види: Н. Шкерковић, *Црна Гора за време првог светског рата. Односи са Србијом — Капитулација*. Титоград 1963, 47—63.

У свом трагању за одговорним личностима или државама, Салис, изгледа намерно, проналази личности одговорне за пропаст црногорске државе међу оним политичарима и генералима који су се после завршеног рата нашли на страни уједињења. Као најодговорнију личност, Салис издваја краља Николу, у чему је, несумњиво, у праву. Међутим, он се није на томе зауставио. Као најспособнијег заговараоца политике освајања у Албанији (Скадар, долина Дрима), политике која је Николу одвела у катастрофу, он сматра Радовића.¹⁰⁴ Салис, очигледно, замера Радовићу што се тако енергично залагао за уједињење Црне Горе у нову државу. Међутим, у том тренутку тешко је приписати Радовићу такву улогу. Ако је Радовић и био присталица активне политике у Албанији после рата, тражећи прикључења Скадра Краљевини СХС, тешко је рећи да на њему лежи искључива одговорност за овакву политику. Окупација Скадра донела је црногорској војсци, династији и народу само непријатности, тешкоће и подозрење на свим странама. Неповеље Великих сила било је порасло до те мере да је постојала могућност да је и оно мало помоћи која је стизала у Црну Гору могло престати. Војска и народ остали би на цедилу.

Исто тако, Салис сматра генерала Јанка Вукотића, председника владе из 1915. године и команданта Санџачке војске, једним од најодговорнијих за „оно што се догодило“. С друге стране, он налази Јована Пламенца, вођу Праве Народне странке, јединим човеком и политичарем који је нападао политику Вукотића!!! Да ли је то требало да Пламенца, који је у то време био развио велику активност у Паризу, залажући се за независну Црну Гору, представи Великим силама у повољном светлу — може бити само претпоставка. Ипак, карактеристично је да је у питању био једино Пламенац, иако је у Црној Гори било и других који се нису слагали са политиком генерала Вукотића. Коначно, није случајно да су присталице уједињења, Радовић и Вукотић, приказани у светлости рушитеља независне Црне Горе 1915—1916. године, док је Пламенац већ тада био њен бранилац.¹⁰⁵ Али, само неколико редова ниже, Салис наводи да је Ра-

¹⁰⁴ Радовић се у најкритичније време рата налазио у иностранству. Почетком 1915. године боравио је на Крфу у једној мисији код француских поморских команданата, у циљу обезбеђења редовног снабдевања Црне Горе. Од априла 1915. године био је делегат црногорске владе за набавку оружја, материјала и кредита за Црну Гору. Тешко је претпоставити, иако то није сасвим искључено, да је он могао да врши неки снажнији утицај на краља Николу, за кога је заузеле Скадра било опсесија која га није никад напустила. Ibid, 59, 62. Радовићу, који се тада налазио у Лондону, била је скренута пажња да се више неће веровати изјавама црногорске владе. Види: Д. Вујовић, Односи између Црне Горе и Француске за вријеме првог свјетског рата. Историјски Записи, XXI (1964), 3, 502, 509—542.

¹⁰⁵ У ствари, по мишљењу Н. Мартиновића, Јанко Вукотић и капитулације Црне Горе 1916. године. Петивић 1957, passim; црногорски генерал је био за евакуацију трупа из Црне Горе. То би, у ствари, био једини излаз за династију и краља. Види: Сердар Јанко о капитулацији Црне Горе, Нова Европа, XIII, 10 и 11, 26 мај 1926. године, 333—4.

довић после капитулације био један од најгласнијих бранитеља политичке линије краља Николе. Из свега овог, треба нагласити да Салис очито није био свестан свих противречности које су постојале и које је он требало да прикаже, у свом описивању политике Црне Горе у првим годинама светског рата.

Осврћући се на период изгнанства црногорскога краља и владе у Француској, Салис указује да му није био јасан став француске и британске владе према Црној Гори после завршетка рата. За време рата са Црном Гором се поступало као са савезником, слично Белгији; краљу и влади даван је новац, дипломатски односи одржавани су нормално, итд. За све то време краљ Никола и влада су сматрани представницима црногорског народа. Србија тада није чинила никакве приговоре. Касније промена става није му била јасна. У ствари, он тада није имао много везе са Црном Гором, као што и сам изјављује, пошто је у новембру 1916. године постављен за посланика у Ватикану. Он се тиме ограђује, наглашавајући да су његово знање и интересовање о томе проблему били незнатни. Због тога он није могао да схвати и објасни измењени став, нарочито француске владе, и предају Црне Горе Србији.¹⁰⁶

У поглављу „Догађаји после аустријске окупације“, Салис даје своје објашњење догађаја насталих у периоду између повлачења аустро-угарских трупа и завршетка Божићне побуне. Овај део излагања ослања се, скоро у потпуности, на изјаве политичких личности, углавном ухапшених побуњеника, које је Салис видео у затворима у Никшићу и Подгорици. Из овог описа види се да је он био одлично обавештен о свим догађајима који су претходили изборима за Подгоричку скупштину, као и о личностима које су биле организатори и инспиратори ових активности (Светозар Томић, Петар Косовић, Јанко Спасојевић). Опис њихових активности, начина на који су водили пропаганду, поступак са црногорским политичарима, војницима и официрима који су се враћали из аустријских логора, процедура гласања за скупштину (посредно преко делегата из капетанија), повећање броја посланика у поређењу са ранијим бројем људи у Скупштини која је, по његовом мишљењу, била још увек пуноважна, итд. Сви ови елементи навели су Салиса на закључак да су избори били неправилни. За такав свој закључак он се позива и на изјаве других странаца (официра и новинара) који су посетили Црну Гору и изнели своје мишљење о неправилности избора.

¹⁰⁶ Салис потпуно заборавља да укаже на чињеницу да је у јесен 1916 године Форин офис већ био одлучио да независна Црна Гора „неће служити никакву корисну сврху“ уколико дође до стварања југословенске државе или ако Црна Гора постане део Краљевине Србије. David Lloyd George. Truth about the Peace Treaties. I—II, London 1939, I, 37—8. Стога нема разлога претпоставци да Велика Британија није имала једнаког удела у уклањању Црне Горе као независне државе са европске географске карте. I. Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontier-marking. New Haven 1963, 115.

Активност просрбијанских група помагале су активно и четничке групе, „злосутне личности“ Косте Пећанца.

Присуство српских трупа у Црној Гори, делатност четничких група и благонаклон став француских трупа одлучили су исход гласања за Подгоричку скупштину. У таквој ситуацији, жели да нагласи Салис, присталице династије нису имали никаква изгледа на успех.¹⁰⁷ Лица изабрана у скупштину била су непозната британском посланику. Чак ни личност Марка Даковића, једног од најистакнутијих политичара тога времена, Салису није била позната. За Даковића су му рекли да је био изабран у Никшићу, иако није тамо ишао за време избора.¹⁰⁸ Салисови извештачи уверавали су га да Даковић у свом изборном срезу није примио ниједан глас и да је цео крај — Никшић — био против српске окупације Црне Горе, о чему је био упућен меморандум Вилсону. Наравно, закључује Салис, као члан Радовићеве групе, Даковић је морао бити лако изабран, упркос воље становништва.

Знатан део простора у Салисовом извештају заузима опис рада Скупштине у Подгорици, која је била одржана, како он каже, у згради италијанске дуванске компаније. По мишљењу његових саговорника, Подгорица је била изабрана зато што се налазила у близини „старе турске границе и била више изложена притиску банди и војске“. Седнице су, у свему, биле неправилне — викало се са свих страна, пушило, гласања није ни било, резолуције су доношене једногласно, и сви приговори су били онемогућени. Неки крајеви, као на пример Пећ, били су заступљени присилно доведеним лицима; финансијски делегат српске владе станао је преко пута зграде у којој је заседала скупштина и делио новац свима онима који су оклевали да дају свој глас за уједињење. Пошто је описао чланове Извршног одбора — Пилетића, Даковића, Јојића, Дамјановића, као и војводу Вукотића — прве као готово потпуно непознате и без икаквог упоришта у земљи, а војводу Стева Вукотића само као фигуру, Салис је закључио да се стварна власт налазила у рукама генерала Миљутиновића. Све остало било је познато.

Прелазећи на Божићну побуну, Салис жели да увери своје будуће читаоце да је ова настала као директна последица одлука донесених у Подгорици. Он тиме одбацује Радовићево тврђење да је народ Црне Горе прихватио ове одлуке са одушевље-

¹⁰⁷ Од краљевих присталица на изборима за скупштину учествовали су, међу осталим: Јован Пламенац, Секула Дрљевић, Ристо Поповић, Саво Вулетић и други: Уп.: Ђетковић, Ујединитељи, 287.

¹⁰⁸ Даковић је после пропасти Црне Горе у јануару 1916. године био у аустријској интернацији. У Црну Гору вратио се после избора за Подгоричку скупштину. У међувремену, иако одсутан, изабран је за члана Извршног одбора, заједно са осталим личностима. Ђетковић, *Ibid*, 291, 396—8, 305, 317, 321; Вујовић, Уједињење, 326.

њем.¹⁰⁹ Штавише, директно супротстављање одлукама Скупштинe дошло је избијањем побуне у јануару 1919. године на Цетињу и околини. Међутим, Салис не наводи да се ова побуна припремала већ дуже времена, ко су били њени организатори, као ни оне који су давали новац и оружје за њено подизање. По његовим информацијама било је око 4000 побуњеника, многи без оружја и потребне опреме. Упркос томе, устаници су имали успеха пошто је „отпор био слаб“. Ипак, били су надјачани; поуздали су се у францускога генерала Венела, коме су поднели своје захтеве. Ови су опште познати.¹¹⁰ Став францускога генерала објашњен је као непријатељски, јер су услови које су устаници поднели одбачени. Тиме је побуна осуђена на пропаст. Заиста, мора се признати да је то било једноставно, потпуно и прихватљиво објашњење за неуспех Божићне побуне. Осим неких карактеристичних детаља, Салис није био у стању да каже било шта дефинитивно. Очеvidно је да његове изјаве и закључци, као и начин приступања проблемима, одражавају гледишта његових саговорника — присталица династије и монархиста. Овај део је најнеимпресивнији и лепо илуструје неуспех његових метода рада.

У четвртном поглављу Салис је био најдетаљнији, најпрецизнији и најпристраснији. То је, у ствари, опис прилика у појединим местима у којима је Салис боравио дуже или краће времена на свом путовању кроз Црну Гору. Он прави низ занимљивих опсервација и њима настоји да докаже и потврди своје закључке. На пример, иако је било службено саопштено да су у Црној Гори биле стационариране југословенске трупе, он томе није веровао. Био је сигуран да су то српске трупе, „јер нико од војника није ишао на друге верске службе и церемоније осим православне“. Начин резоновања је, несумњиво, оригиналан, али је два прихватљива у постојећим приликама. Народ је био депримиран, потиштен и престашен, стално говорећи о српској окупацији којој се радују једино „шерти, студенти и омладина, који су добро опскрбљени са новцем и стално се налазе по кафанама“. Даље, Салис износи своја запажања о прехрамбеним приликама у земљи, расположењу муслимана, политици војних команди, њиховој небризи итд. Италијанско присуство у Бару и Вирпазару

¹⁰⁹ Види: A. Radovitch, R. Bockovitch et I. Voukotitch, *La Question du Montenegro*. Paris 1919, 14; Ђетковић, *Ibid*, 310, 315, 319.

¹¹⁰ За детаљну дискусију о побуни у јануару 1919. године види: Вујовић, *Уједињење*, 331—376; Ђетковић, *Ујединитељи*, 337—380; Јанковић, н. д., 81—3.

он оправдава потребом да заштите своје интересе и монопол дувана, не одлукама Примирја. Све ово што он говори, можда је било истина, можда се догодило у те дане. Али, Салисов необјективни тон излагања, наглашени антисрбијански став и извештачи који га о томе обавештавају, присиљавају сваког истраживача да његово излагање посматра са неповерењем или прихвата са оклевањем и неверицом. У овом делу његовог излагања, кад се мало података може проверити упоређивањем са другим изворима, његове вести остају за нас неприхватљиве.

У овом делу излагања Салис посвећује највише простора испитивању прилика у којима су се налазили политички затвореници, противници уједињења или учесници Божићне побуне. Његов први утисак је да је, уопште узев, стање у затворима веома лоше: без потребног смештаја, лоше храњени, малтретирани и непотребно задржавани по затворима, који су често били прави казамати, затвореници су много патили, нарочито ако су у питању били старији људи. Стање је било нарочито тешко за време зиме. Како су у неким местима затвори били препуни, то су многи старији људи оболели. Мора се нагласити да је Салис, упркос својих лоших односа са локалним властима и нерасположења које је изазивао својим понашањем и држањем, обишао највећи број затвора у Црној Гори. Био је детаљно обавештен о личностима које су се налазиле по затворима. Са неким од најистакнутијих личности било му је дозвољено да разговара, да чује њихова мишљења, утиске итд. Ово може да укаже на чињеницу да власти нису настојале да много тога сакрију од Салиса.

Пошто је обишао затвор у Никшићу, у коме је затекао ситуацију која је у многоме подсећала на претходно описану, Салис је настојао да посети затвор у Подгорици, који се налазио у Јусуф-пашином здању. Наводи да је имао доста тешкоћа да добије дозволу, али је и ту успео. У томе затвору су се, поред осталих, налазили ухапшени рођаци и бивши министри краља Николе, организатори и учесници Божићне побуне. Салисова настојања да са овима разговара, указује на упорност са којом је настојао да постигне свој циљ — испитивање народне воље (!). У затвору у Подгорици се, по његовом мишљењу, налазило око 160 затвореника, међу којима су били Ристо Поповић,¹¹¹ бивши министар финансија, Марко Ђукановић,¹¹² бивши министар унутра-

¹¹¹ Шкеровић, Црна Гора на освитку XX вијека, 422, 614; Ђетковић, Ibid, 335.

¹¹² Ibid, 352, 422, 548, 555; Вујовић, Уједињење, 359; Ђетковић, Уједињитељи, 335, 338, 356, 359.

шњих послова, и војвода Божо Петровић, као најистакнутији међу њима.¹¹³

У току посете затвору у Подгорици, Салис је имао прилику да са овом тројицом дуго разговара. Свој разговор забележио је у целини, у облику својих питања и њихових одговора. Није потребно нагласити да су њихови одговори у потпуности одражавали ставове нејске владе и краља Николе по читавом низу питања; желимо уједињење са Југославијом, говорили су они, али Србијанци треба да се одмах повуку из Црне Горе; не желимо припајање Србији и протестујемо против скупштине у Подгорици која је била илегална, као и против режима насиља наметнутог од Србијанаца; захтевамо слободне изборе и повлачење српских трупа.¹¹⁴ Из разговора који је водио са војводом Божом Петровићем види се да је овај био на неки начин у вези са кра-

¹¹³ Војвода Божо Петровић био је једна од најистакнутијих личности Црне Горе. Био је председник више влада из предуставног доба и вршио низ дипломатских и политичких дужности ван Црне Горе. После црногорског заузећа Скадра био је гувернер града. Својим утицајем и угледом у Никшићу и околини створио је снажно упориште династији. После ослобођења радио активно, упркос одмаклих година, за ствар династије са осталим политичарима у земљи. Уопште, краљеви људи, сепаратисти, живо су радиле на организованој противакцији. Војвода Б. Петровић, заједно са својом браћом Ђуром и Марком, путовао је на бројне састанке са краљевим присталицама. У Подгорици се састао са бригадиром Милутином Вучинићем, ком. Савом Вулегићем, Стевом Радовићем, Станком Марковићем и другима. На Цетињу је требало да се види и разговара са главним вођама побуне: Ј. Пламенцом, Ристом Поповићем, Мишом и Јовом Поповићем, Петром Ломпаром и другим. Да су ове припреме имала изгледа на успех, види се из извештаја Муја Сочице, окружног начелника у Никшићу. Сва околна, на челу са Божом, Ђуром и Марком Петровићем, Марком Ђукановићем и другим, била је спремна. Њихова снага процењивана је на 4—5 батаљона. Никола није пропуштао прилику да охрабри своје рођаке и симпатизере. Преко М. Вујовића, министра финансије, одржавао је везе са Божом Петровићем. Тако је Вујовић писао војводи из Рима, 19. XII 1918. године, тражећи од њега да дође у Париз да „ради на очувању части народа црногорског, ради правог успеха акције коју сте подузели“. Марко Ђукновић је био један од оних који је требало да иде у случају да војвода Петровић то није могао да учини. У Црну Гору су допремали оружје, новац и храну; постепено се вршио распоред трупа и њихових вођа; тежак ударац ствари династије нанео је војвода Ђуро Петровић кад је 31. XII 1918. године одлучио да прекине сваки рад са устаницима, док су Божо Петровић и Марко Ђукановић требали да заузму Никшић.

Дан-два пред почетак устанка, Ристо Поповић је ухапшен, а Пламенац је побегао са Цетиња; са Поповићем је ухапшен и Петар Ломпар. Напад на Никшић започео је 5. I 1919. године, а већ сутрадан, 6. I, ухапшени су Божо, Ђуро и Марко Петровић, као и министар Ђукановић.

Међународна комисија на челу са Франше Д'Епереом посетила је у јануару 1919. године све затворе и испитивала ухапшене вође — браћу Петровиће, Риста Поповића, Марка Ђукановића, и Сава Вулегића. Према њиховим налазима, број затвореника није прелазео 100 лица. Види: Шкерковић, Црна Гора на освитку XX вијека, 147, 343, 348, 356, 358—9, 388—9; Ђетковић, Уједињитељи, 334, 335, 338; Вујовић, Уједињење, 341, 342—3, 359, 315; L. Magrini. Il Montenegro. La fine di un regno. (Milano, n. d.), 9—10.

¹¹⁴ Црна Гора пред Конференцијом мира. Geneve 1919, passim.

љем Николом, од кога је примао телеграме. Ристо Поповић је рекао исто што је рекао и војвода, па је чак мислио да би народ Црне Горе прихватио и династију Карађорђевића, иако би нека трећа династија била најпожељнија. Сви су се сложили да је присуство краља Николе у земљи било неопходно да би се сазвала законита скупштина. Одржавање слободних избора за скупштину и бригу о реду у земљи требало би поверити Великим силама, које су обећале да то врше. Иначе, ред у земљи не би било тешко одржавати.

У петом поглављу „О политици владе и организовању слободних банди и омладине“, Салис указује на слабости цивилне власти и неспособност министра Павићевића да заведе ред у земљи. Штавише, систематско организовање омладине, њихова активност у одржавању бројних скупова, акција и напада на присталице бивше династије имало је пуно успеха. Успостављен је терор „онакав какав се желео“.

Закључак Салисовог извештаја садржан је у седам тачака. У свакој од ових, он систематизује поједине проблеме, даје своје мишљење и закључке, тј. говори о начину на који ови треба да буду решени. Управо у овом делу свог излагања све његове особине, добре и лоше, схватања и ставови, прихватљиви и неприхватљиви, прејудиције, отворене и скривене, као и наклоности, умерене или наглашене, појављују се у пуној светлости. Пре свега, види се да је Салис непријатељски настројен према Србији и њеном начину рада на уједињењу. Штавише, он отворено сумња у могућност уједињења Југословена, у трајност њихове државне творевине. Иако је свестан да Црна Гора није у стању да се одржи у својим дотадашњим границама, Салис оклева да предложи њено уједињење. То је разумљиво. Као човек и дипломата, који није веровао у будућност југословенске државе, он није могао да предложи уједињење Црне Горе, што је повлачило са собом губитак њене независности и уклањање њене династије, једној несигурној и ничим гарантованој творевини. Отуд његово усрчување да (предложи да) Црна Гора треба да се уједини са Југославијом. Такав свој став оправдава чињеницом да у томе тренутку није било могуће утврдити жеље народа у вези с уједињењем Краљевине СХС или присаједињењем Србији. Ова изјава се може узети као његово признање да није био у стању да обави основни циљ своје мисије.

Салисов закључак може се укратко представити овако:

I. Црна Гора је окупирана јаким војним снагама које врше стварну власт у земљи; министар-гувернер и локалне власти наметнуте су из Београда. На тај начин, контрола Београда била је потпуна;

II. Србија је одбила да повуче трупе из Црне Горе у априлу 1919. године, правдајући то одлуком Подгоричке скупштине о уједињењу Србије и Црне Горе;

III. Салис поставља питање законитости те скупштине, тј. да ли је она била законски изабрана и да ли је истински заступала народ Црне Горе. У својим закључцима он је одређен и прецизан. Избори су били илегални, јер нису били одржани у складу са постојећим законима — одржани су посредним гласањем које је до тада било непознато у земљи. Поред тога, избори су били одржани и скупштина одлучивала под притиском српских бајонета и банди комита. Како је циљ ове скупштине био припајање Црне Горе Србији, никакво оправдање за делатност српских трупа не може се прихватити. Његови најважнији приговори су следећи: велики број раније изабраних чланова скупштине налазио се ван земље, а многим од њих било је намерно онемогућено да се врате; непостојање уверења да је одлука пред скупштином — уједињење са Србијом или слободно уједињење са Југословенима — било пред бирачима; бројне неправилности; одлуке скупштине, говорили су Србијанци, биле су једнодушне и имале потпуну подршку народа. Као најверљивији аргумент против тога била је побуна која би „уклонила привремену владу да није било Србијанаца и Француза“.

IV. За Салиса, уједињење Црне Горе са „неком већом државном организацијом“ представља економску потребу, јер независна Црна Гора не може бити себи довољна у садашњим границама. Црна Гора је овај проблем раније решавала припајањем нових територија, у првом реду у Албанији. Оваква политика ју је довела на ивицу пропасти, ако не и до потпуног разарања. „Избор пред земљом био је укључење у Краљевину Србију под српском династијом или улазак у слободну југословенску државу. Ово није било могуће за сада одлучити.“¹¹⁵ Време и стрпљење би можда учинили да се присаједињење Србији оствари. Али брзина и нескрупулозност као и употреба „балканских метода“ компромитовали су целу ствар. Такво решење наилази на одлучни отпор већег дела становништва, „можда значајне већине“. Опозиција је појачана чињеницом да је слободна Југославија данас могућност (?). Салис пази да не нагласи да је то већ стварност.

Ниједна група или партија не супротставља се уједињењу са слободном Југославијом, али се супротстављају прикључењу Србији. У Југославију је требало ући слободан не као префектура Београда; треба ући на истим основама као Хрвати и Словенци.¹¹⁶ Салис отворено наглашава да није лако сагледати могућ-

¹¹⁵ Ово је чудно кад се зна да је Велика Британија признала југословенску државу почетком јуна, истовремено са Француском. Салис није био у току са оним што се одвијало у Паризу. У ствари, већ 15 маја 1919. године, Врховно Веће у Версаљу употребљавало је реч „Југославија (укључујући Црну Гору)“, указујући да је цело питање било практично решено. Ledeger, op. cit. 116.

¹¹⁶ Салис додаје да овакво мишљење заступа и сам Пламенац, као и краљ Никола. Овог последњег он сматра једним од најгласнијих заговорника оваквог уједињења. Види: Црна Гора пред Конференцијом мира, 30; за став краља Николе види: Ђетковић, н. д., 259; Вујовић, Уједињење, 321—2.

ност стварања једне слободне југословенске државе; питање је много шире него што је питање Црне Горе. Највећа сметња овом била је политика „Велике Србије“ која се отворено супротстављала оваквим настојањима. Велике силе ће, можда, наћи овакво решење прихватљивим, иако то може да буде крајње неправедно. Али, отпор становништва може учинити такво решење несигурним и нестабилним. Мора се признати да је Салис био на правом путу да схвати неке дилеме нове државе: централизам из Београда, или шире локалне аутономије за поједине крајеве? Ту је био у праву, јер се касније показало да такви аранжмани нису били одрживи.

V. Затвори су били пуни вођа или присталица династије Петровића; многи су избегли у брда, тако да земља брзо постаје „друга Македонија“. Слобода изражавања не постоји.

VI. Салис сматра да Велике силе, које су од 1916. године признавале нејску владу као легалног представника народа Црне Горе, не могу прекинути да пружају помоћ овој земљи. Одлуке подгоричке скупштине им не дају основа за такав став. Која страна стварно представља већину народа моћи ће се одлучити једино на слободним изборима. „Многе индикације указују да пријатељи анексије Србији не би били они који би однели победу.“ Ипак, не указује ко би могли да буду победници. Вероватно мисли на присталице уједињења са осталим југословенским земљама.

VII. Противници прикључења Црне Горе Србији су присталице краља Николе, али и они који са одржавањем династије не идентификују своје захтеве за очувањем Црне Горе као независне државе приликом евентуалног уједињења Југословена. Црна Гора је много старија од династије и од ове не зависи за своје постојање. Ипак, обе групе уклањају своје разлике пред заједничким непријатељем. Њихову снагу тешко је одредити; Никола је још увек законити владар; садашњи режим је омрзнут, тако да би повратак краља Николе у овом тренутку био популарнији него пре шест месеци.

Узимајући у обзир догађаје у Паризу, може се закључити да Салисов извештај, написан у оваквим духу и са оваквим закључцима, није имао никакву сврху. У том смислу, Мајлсов извештај, у поређењу са Салисовим, предлаже много рационалније и реалније решење. Иако обојица предлажу одржавање слободних избора, као једини начин да се утврде жеље народа, Салис је био уверен да би гласање било неповољно по Србијанце; Мајлс са своје стране не поставља питање одржавања избора као предуслов за прикључење Црне Горе Краљевини СХС. Најзначајнија од свега јесте чињеница да Салис уопште не сматра уједињење трајним, док Мајлс то прихвата као свршену ствар. Са друге стране, Салис није посветио никакву пажњу проучавању прилика дуж албанско-црногорске границе, док Мајлс овом питању посвећује цео један извештај. Узимајући ово, као и друге чињенице, у обзир, може се рећи да су Салисове амбиције биле далеко

веће од Мајлсових. Ипак, ефект Салисових закључака и предлога био је много мањи од Мајлсових. То потврђује претпоставку да је успех његове мисије био мали или никакав.

Текст Салисовог извештаја препун је оптужби кроз које се провлаче многобројни коментари. Ови одишу омаловажавањем и чак презрењем према свему што није било по његовом укусу. Салис, аристократа највишег ранга, није могао а да не заузме такав став према многим манифестацијама и личностима у Црној Гори. Несумњиво, било је много тога што је оправдавало његов критицизам постојећих прилика. Ипак, код њега није могао да преовлада објективизам, па, стога, није био у стању да не изрази своје неслагање са људима који су уклонили једну династију; исто тако он није био у стању да не консултује оне који су били за ту династију везани. То је било неминовно.

Посматрано из различитих аспеката Салис и Мајлс су на свом путовању по Црној Гори обавили различите послове, дошли до различитих закључака, дали противречне предлоге. Оно што им је било заједничко био је боравак у тој земљи. У том раду, Мајлс је показао много више реализма, такта и истраживачког смисла. Он је, узимајући у обзир ограничено време боравка на Цетињу, дошао до исправнијих закључака и предложио разумнија решења. Наравно, код њега се могу наћи бројни пропусти, недостаци или наивност. С друге стране, Салис је претенциозан и малициозан у својим коментарима, неуверљив у својим закључцима, дискриминирајући у избору својих обавештача и оцени њихових података. Због тога су његови закључци примљени с неповерењем, оклевало се са њиховим провођењем, да би на крају били потпуно занемарени. Нема индикација да је британска влада икад озбиљно покушавала да ради у складу са сугестијама садржаним у извештају. Једино што је она прихватила било је одржавање слободних избора за Уставотворну скупштину, којом је приликом послала своје посматраче. У светлости чињенице да је Врховно веће већ 15. маја 1919. године одлучило о случају уједињења Црне Горе са Краљевином СХС, има места за претпоставку да је то учинила само да задовољи неке формалности и да обесхрабри даље ексцесе. У ствари, америчка и британска влада биле су суочене са *fait accompli*, после чега нису биле у стању ништа да учине. Стога су морале да санкционишу стање које је већ било успостављено

VII

Британска јавност је обавештена о Салисовом боравку у Црној Гори. Многи чланови Горњег и Доњег Дома британског парламента искористили су ову прилику да на владу изврше притисак са циљем да се Салисов извештај објави. Још за време Салисовог боравка у Црној Гори било је бројних захтева да се нешто учини како би се спречила велика неправда. Ствар црно-

горске династије у Доњем Дому заступао је веома бучно посланик Роналд Мак Нил, док су у Горњем Дому то учинили лордови Кушендан и Сиденхам. Кушендан је отворено говорио о поробљивању Црне Горе.¹¹⁷ Парламентарни секретар за спољне послове Сесил Хармсворт имао је пуне руке посла, бранећи владу од напада са разних страна. Неки пут су се у тој дужности налазили председник владе, Лојд Џорџ и секретар за спољне послове, лорд Курзон. Хармсворт је говорио да се истрага води, а Лојд Џорџ је обавештавао Доњи дом да је питање веома тешко и да је ситуација неизвесна.¹¹⁸ Кад је извештај био завршен и послат у Лондон, притисак се појачао. Питање политичких затвореника поново је довело ово питање пред Доњи дом.¹¹⁹ Било је опште узбуђење на свим странама. Извјештај је, по мишљењу посланика Краљевине СХС у Лондону, начинио лош утисак. Међутим, кораци британске владе били су и даље неодређени, док су честе изјаве указивале на непријатности са којима се влада суочавала. Изјаве су често биле противречне, у неким се питање Црне Горе повезивало са јадранским проблемом, у другима није, итд. Ипак, при свему томе, влада није занемарила да укаже да је већина народа у Црној Гори желела уједињење са Краљевином СХС, као и да краљ Никола нема много присталица у земљи. Ово је указивало, у крајњој линији, какав ће бити коначни став британске владе. Влада СХС, преко свог посланика у Лондону и другде, настојала је да помогне Британце да савладају отпор појединаца, ширећи стално гласове да „црногорски проблем уопште не постоји“, итд.

У ствари, по свему судећи, британска влада је чекала да сазна резултате избора за Уставотворну скупштину. Како се датум избора приближавао тако је британска влада заузимала све одређенији став. На питање лорда Сиденхама, секретар за спољне послове Лорд Курзон одговорио је, у јуну 1920. године, да је уједињење Црне Горе са Србијом било резултат рата, да се стање у земљи поправило, да је то спор два дела једног народа, чија је већина била за уједињење; у новембру 1920. године Лојд Џорџ је одговорио на питање једног посланика да „Британија не намерава да Црној Гори наметне независност“, итд.¹²⁰

Британској влади, како то исправно закључује Винавер, није било много стало до „истеривања црногорског питања“. Она је настојала да се о овом питању што мање говори, иако то није могла да спречи. Уверавања владе у Београду да ће Црна Гора уживати потпуну равноправност у новој држави нису била довољна. Избори за Уставотворну скупштину требало је да реше

¹¹⁷ Nicolson, n. d., 151.

¹¹⁸ Винавер, н. д., 172; Вујовић, Уједињење, 389.

¹¹⁹ Влада је обећавала да ће извештај објавити. Међутим, од тога није никада дошло, пошто је сматрала да ће то шкодити Салисовим извештачима. У ствари, то је било учињено на захтев Салиса. Вујовић, Ibid, 389.

¹²⁰ Винавер, н. д., 173—4.

ову британску дилему. Некако истовремено, решење јадранског питања, потписивањем Рапалског уговора, ослободило је Британију обавеза у овом делу Европе, јер је питање Црне Горе везивала са ширим аспектима своје јадранске политике. У сваком случају, влада није желела да објави Салисов извештај, упркос снажном притиску да то учини, пошто би његово објављивање само још више заоштрило већ ионако запаљиво расположење у земљи.

Каква је била ситуација с Американцима? Шта су они предузели у вези с извештајем, кад им је овај био поднет? Салисов извештај био је достављен америчкој Комисији у Паризу 1. октобра 1919. године.¹²¹ Тога дана Николсон је предао текст оригиналне верзије извештаја Алену Далесу, захтевајући од њега да се извештај врати британској делегацији, пошто се Американци са њим упознају. Истога дана Далес је обавестио јавност да је извештај био уручен члановима Комисије. Ови су извештај прочували. У својој изјави Далес је нагласио да се извештај Салиса скоро у свему подударао са извештајима које су раније поднели мајор Фурлонг, капетан Брус, пуковник Мајлс (?) и војни аташе Колби.¹²² Сутрадан, 2. октобра, чланови Комисије дискутовали су о извештају, који су претходно читали у изводима. Комисија је била једнодушна у својој оцени извештаја. Међутим, одлучено је да се не предузима никаква акција у вези са црногорским питањем. Меморандум је само прочитан.¹²³

Скоро истовремено, друга верзија Салисовог извештаја била је предата америчком амбасадору у Лондону, Дејвису. Извештај, послат из Лондона, 10. октобра, стигао је у Стејт департамент 18. октобра. Копија за Вилсона била је обележена као лична. Једну копију извештаја примио је и Хаус, који је и захтевао да се овај упути Вилсону. Почетком новембра Лансинг је копију овог извештаја упутио Џоу Тумултију, Вилсоновом секретару у Белој кући.¹²⁴ Да ли је амерички председник био у стању да извештај пажљиво простудира — није могућно утврдити са сигурношћу. Тешко болесном и непокретном, Вилсону није било дозвољено да ради или чита. Сасвим је могућно да је извештај остао незапажен. У сваком случају, његова реакција није позната. За извештај су се, међутим, заинтересовали неки учесници Конференције мира. Тако је, на пример, Хју Фразијер, уско повезан са југословенским проблемима, тражио да добије једну

¹²¹ Вучковић, н. д., 257.

¹²² А. Далес за информацију, Париз, 1. X 1919. године, серија 186.3412/97. Архив Стејт департамента.

¹²³ Извештај није био враћен Британцима. Десет дана касније Далес је обавестио Алана Липера из британске делегације да би Комисија желела да задржи извештај у вези с даљим испитивањем проблема Црне Горе и Албаније. Далес Липеру, Париз, 13. X 1919. године, серија 864.00/518а, Ibid. Британци нису имали ништа против овакве америчке жеље.

¹²⁴ Дејвис Лансингу, Лондон, 3. X 1919. године, и Лансинг Тумултију, Вашингтон, 3. XI 1919. године, 873.00/96. Ibid.

копију извештаја, пошто је био веома „заинтересован за ту херојску, али непознату, несретну малу земљу“.¹²⁵ У свему, може се закључити да је Салисов извештај остао незапажен, постао део архива и као власништво британске владе није био доступан истраживачима. Иницијатива подржавалаца и предлагача ове акције није оправдала оптимизам и наде које су у њу полагане.

*

Салис-Мајлсова мисија у Црној Гори, као и реакције на њен рад, сведоче о узнемирењу са којим су Велике силе приступале решењу мањих питања са којима су се стално суочавале. У сваком случају, питање Црне Горе није било ни мало пријатно. Сувише много политичких интереса, аспирација и утицаја било је концентрисано на ту малу земљу, њен народ и, коначно, на бившу династију. У основи целог питања налазила се судбина династије Петровића. Ипак, мало њих је сумњало у жеље црногорског становништва да се уједини са осталим Југословенима. Питање је било како ово уједињење треба да се проведе. Сједињене Америчке Државе и Велика Британија, протагонисти слања мисије, желеле су да се уједињење оствари парламентарним путем, на изборима, док су Французи били спремни да прихвате одлуке Подгоричке скупштине. Италијанска активност у Црној Гори и Албанији, уперена против Краљевине СХС, изазивала је узнемиреност, непријатност и нервозу.

Питање Црне Горе поставило је пред многе учеснике Конференције мира озбиљне противречности мотивација. Многи људи нису веровали у искреност краља Николе; многи га нису ни волели. Упркос тога, многи су били склони да се заложу за њега и да га подрже у његовим захтевима. С друге стране, присаједињење Црне Горе Краљевини СХС било је политичка стварност коју није било могућно пренебрегнути. Ипак, код многих је преовладало мишљење да су акције Србије у Црној Гори биле неоправдане, свирепе и самовољне. Коначно, свима је било јасно да је, због економских и других разлога, присаједињење Црне Горе Краљевини СХС било потребно, али је истовремено код многих постојала несигурност у томе шта ће тиме добити сам народ. У овако сложеним околностима није било никакво чудо што је питање Црне Горе остало дуго времена нерешено, узбуђујући савести многих добронамерних људи, узнемирујући оне који су били политички заинтересовани, стварајући погодан тло за различите политичке и друге врсте притиска на нову државу.

¹²⁵ Хју Фразијер Филипсу, Њујорк, 11. XI 1919. године, серија 873.00'99. Ibid.

Dragan R. Živojinović

MISSION DE SALISS ET MAILS AU MONTÉNÉGRO 1919.

R É S U M É

L'auteur de cet article part, avant tout, d'une constatation que l'on a érit très peu, jusqu'à présent, du séjour du comte Saliss et celui du lieutenant-colonel Mails au Monténégro au printemps 1919. C'est pourquoi il tente de désigner les motifs de leur expédition. En analysant la politique des grandes puissances vers le Monténégro à la fin de la I guerre, l'auteur souligne que [es attitudes des États Unis, d'Angleterre, de France, d'Italie et celles de la Royome des Serbes, Croïtes et Slovènes étaient contraires et antagonistes. Le refus américain d'occuper le Monténégro par ses troupes, puis les inquiétudes sur la frontière alban-monténégrine suivies par une exigence du gouvernement britannique de les examiner, et, enfin, les protestations du gouvernement monténégrin en émigration à la tête avec le roi Nikola contre l'occupation du pays représentaient les motifs de cette mission.

Le but commun de cette mission ne fut pas défini, et la manière du travail et de la conduite de l'enquête ne furent pas prédisées. L'intention de l'Angleterre était d'étudier les voeux du Monténégro et de trouver les possibilités de son union avec les autres peuples yougoslaves d'une manière la plus simple. Les instructions données à Saliss étaient très précises. L'Amérique de son côté insistait de définir la volonté du peuple monténégrin «après la démission des troupes alliées d'occupation». Puisque cela ne fut pas possible sous les occasions données, la mission de Mails se réduisit à une appréciation de l'état des faits. Les points de vue non accordés et les instructions aussi divergentes comme la ceule politique des États-Unis d'Amérique et de l'Angleterre vers le Monténégro ont occasionné une mauvaise reussite de la mission. Le rapport commun ne fut jamais écrit; chacun d'eux avait donné séparément un compte-rendu à son gouvernement. Après le départ de Mails du Monténégro la mission anglo-américaine a vecu un débacle total.

Le gouvernement monténégrin en émigration ne fut pas informé l'envoi de cette mission au Monténégro, car elle était traitée comme l'affaire exclusive des alliés qui ne regardaient des bons yeux le roi Nikola et son gouvernement. Les protestations faites après le retour de Mails à Paris furent restées sans reponse. Le gouvernement de Belgrade était renseigné de l'envoi de la mission, mais, lui aussi, il ne connaissait pas non plus le but de son voyage. Plus tard, la délégation de SCS a indiqué, par son memorandum, le caractère non pratique et non acceptable des conclusions de cette mission en critiquant la manière de son travail.

Les conclusions de Saliss et de Mails étaient contradictoires sur la question fondamentale. Mails a indiqué la nécessité d'une

union du Monténégro avec les autres peuples yougoslaves sur la base d'une autonomie spéciale, mais il n'a pas pu établir le vrai état des choses sur la frontière albano-monténégrine. Son rapport avec le mémorandum de Deyvis représentait en fait une base de la politique américaine vers le Monténégro. Saliss, pourtant, ne considérait pas cette union comme durable, et c'est pourquoi il n'avait pas proposé l'union du Monténégro en la prenant pour un produit mal assuré et sans aucune garantie. Après cela il a mis en question le désir réel de cette union pour les alliés. Les ambitions de Saliss étaient beaucoup plus grandes bien que l'effet de ses propositions et les conclusions fut incomparablement moins grandes que celles de Maills. Les conclusions de sa mission n'ont pas orienté la politique anglaise sur cette question, tandis que Maills ait réussi justement en cela dans la commission américaine.

L'auteur de cet article conclue que le gouvernement britannique avait fait la faute en envoyant Saliss au Monténégro car il trouve que cet émissaire n'était pas objectif en ignorant d'entendre les deux côtés. Il a joué le rôle du protecteur de la dynastie et de ses partisans devant le gouvernement anglais en traitant les adhérents de l'union comme révolutionnaires. C'est pourquoi son rapport a dû être anti-serbe par son esprit et par le contenu, privé du sens de la réalité. Dans la conclusion du mémorandum de Saliss sont visibles toutes ses qualités: bonnes et mauvaises, ses entendements et les attitudes — acceptables et non acceptables; ses préjugés ouverts et cachés; ses sympathies modérées et excessives.